

4 De Contactraad (1971-1975)

4.1 *Hoe nu verder?*

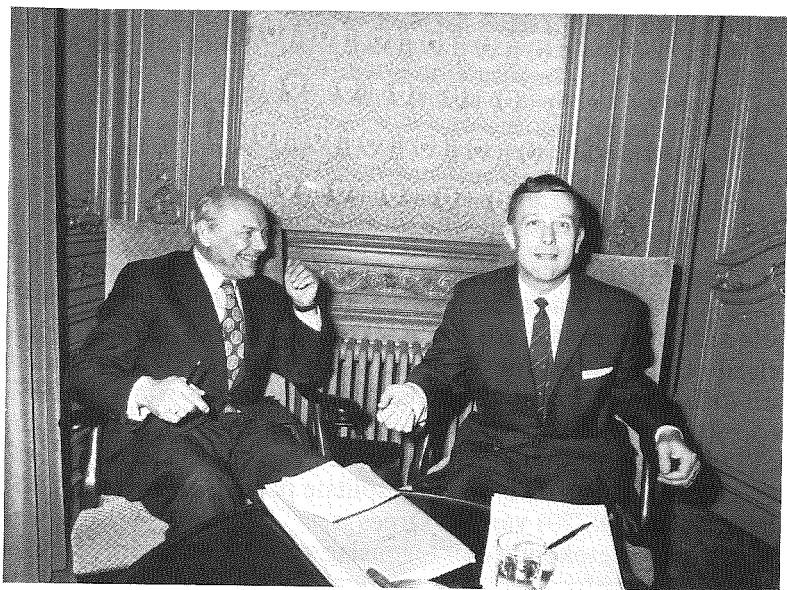
De Tweede-Kamerverkiezingen van 28 april 1971 verliepen voor de drie grotere confessionele partijen voor de tweede opeenvolgende maal desastreus. De KVP viel terug van 42 naar 35 zetels, de CHU kwam van 12 op 10 zetels en de ARP raakte, met een daling van 15 naar 13 zetels, haar twee zetels winst uit 1967 weer kwijt. De PvdA won twee zetels en kwam op 39 zetels, de VVD verloor licht. De grote winnaars van de verkiezingen waren D'66 en de van de PvdA afgesplitste partij Democratisch Socialisten '70 (DS'70) van W. Drees jr.

Deze uitslag betekende een tegenslag voor de drie confessionele fractievoorzitters. De confessioneel-liberale coalitie, die zij na de verkiezingen bij voorkeur hadden willen voortzetten, was van 86 op 74 zetels gekomen en daarmee teruggevallen in een minderheidspositie. DS'70 bood echter uitkomst. Nadat Steenkamp als informateur het nodige voorwerk had verricht, slaagde Biesheuvel er ditmaal wel in een kabinet te formeren.¹ In juli 1971 trad het kabinet-Biesheuvel van ARP, CHU, KVP, VVD en DS'70 aan.

De verkiezingsuitslag stelde ARP, CHU en KVP opnieuw voor de noodzaak tot bezinning op hoe het verder moest met de drie partijen. Nog slechts weinigen geloofden, dat op de oude voet kon worden voortgegaan. De meningen liepen echter binnen en tussen de partijen onderling uiteen over de vraag wat er precies moest gebeuren.²

Op 15 mei 1971 nam de Unieraad – met vier stemmen tegen – een motie-Mellema aan, waarin werd aangedrongen op de instelling van een overlegorgaan van ARP, CHU en KVP, dat in de plaats zou komen van de Stuurgroep.³

In het dagelijks bestuur van de ARP leek men, zeker aanvankelijk, echter weinig te voelen voor hechtere samenwerking met CHU en KVP, zoals bijvoorbeeld blijkt uit de volgende weergave van een interventie van de inmiddels vice-voorzitter geworden Kuiper tijdens de vergadering van 29 april 1971:

PvdA-leider drs. J.M. den Uyl op bezoek bij kabinetsformateur prof.dr. P.A.J.M. Steenkamp, maandag 17 mei 1971. Beiden zouden een heel eigen bijdrage leveren aan de totstandkoming van het CDA.

Kuiper merkt op, dat een christelijke partij ook een scheve schaats kan rijden. KVP en ARP zitten thans goed. Met de politieke wil van de CHU is thans geen garen te spinnen. Die is fout.

Het zou onjuist zijn thans te komen van die zijde – of van een deel van de KVP – met voorstellen tot verdere integratie.

De drie partijen moeten zelfstandig blijven.⁴

Biesheuvel was het daarmee eens:

KVP en CHU moeten ons niet overvallen met allerlei wilde ideeën.

Wat spreker betreft hoeft niemand bang te zijn voor een Drachten of Dronten.⁵

Een uitzondering vormde de nieuwe directeur van de Dr. A. Kuypersstichting, W.C.D. Hoogendijk. Hoogendijk was geboren te Warschau en kort vóór de Tweede Wereldoorlog naar Nederland gekomen. Hij had aan de Rijksuniversiteit te Utrecht aanvankelijk Indologie gestudeerd, later Indisch Recht. Na zijn studie was hij enkele jaren werkzaam in het bedrijfsleven, waar-

op hij in dienst trad bij de Kuyperstichting, eerst als bibliothecaris, later als adjunct-directeur. Voor de ARJOS-Studieconferentie van 6 en 7 oktober 1967 schreef Hoogendijk de brochure *De samenleving vernieuwen*, waarin hij een christelijke partij in Nederland gewenst noemde, maar de splitsing in drie christelijke partijen verouderd achtte.⁶ In 1968 volgde hij Prins op als directeur van de Kuyperstichting.

Tijdens de vergadering van het dagelijks bestuur van de ARP van 29 april 1971 maakte Hoogendijk een voorbehoud ten aanzien van wat over de christen-democratische samenwerking was gezegd: 'De KVP zit in een moeilijke situatie. De ARP zal daarin een zeer grote mate van solidariteit moeten betonen. Het zal moeten blijken hoe dat gestalte moet krijgen. (...) Hoogendijk wil de ruimte hebben te zijner tijd te kunnen protesteren, wanneer er iets wordt afgewezen.'⁷ Ook tijdens de vergadering van het AR-partijbestuur van 28 mei 1971 markeerde hij duidelijk zijn eigen positie: 'Hoogendijk veronderstelt, dat hij positiever staat tegenover één partij of een ontwikkeling in die richting dan in de discussie in het dagelijks bestuur naar voren is gekomen.'⁸ Hij vond, dat in de discussie de verschillen met de KVP inzake de grondslag nogal waren benadrukt. Hoogendijk achtte dit feitelijk weliswaar juist, maar meende dat de reactie daarop van AR-zijde niet van te veel distantie ten opzichte van de KVP moest getuigen: 'Ons streven moet erop gericht zijn de KVP binnen het confessionele kamp te houden, omdat dit voor het gehele christelijke organisatorische leven van het grootste belang is. Vanuit deze positieve intentie moeten wij de KVP benaderen.'⁹

Tijdens deze vergadering van het AR-partijbestuur merkte Veerman naar aanleiding van de motie-Mellema op, dat hij in de huidige omstandigheden niets voelde voor institutionalisering van het overleg met KVP en CHU. Wel achtte hij de instelling van een 'contactgroep' denkbaar, waarbij de betrokken partijorganen van de drie hun eigen verantwoordelijkheid behielden.¹⁰ Binnen de KVP werd gedacht in de richting van een 'open' partij. Zo verklaarde Steenkamp in mei 1971 in een interview voorstander te zijn van een 'brede volkspartij (...), links van het midden (...), gebaseerd op de waarden van het christendom en het humanisme'.¹¹ In een ander interview uit deze zelfde periode stelde hij: '[W]e zien overal een tendens om de "k" van katholiek bij alle mogelijke organisaties te schrappen. Waarom dan

niet bij de KVP? Er zijn mensen die de "k" willen vervangen door een "c" (christelijk). Daar ben ik op tegen. Dat station is al voorbij. Rome en Genève zijn voor de politieke organisatie al gepasseerd.¹² In deze richting dacht ook de zogeheten 'Amersfoort-groep', bestaande uit radicalen van zowel ARP, CHU als KVP, die kort na de Tweede-Kamerverkiezingen van 1971 in Amersfoort bijeenkwam en op 16 juni 1971 schriftelijk bij de drie partijvoorzitters aandrong op heropening van de discussie over de grondslag.¹³

In de discussie over de 'open' partij speelde een rol het op 30 mei 1970 door een werkgroep van de Europese Unie van Christen-Democraten (EUCD) uitgebrachte rapport over 'De koers van de christen-democratie in de moderne samenleving'. De werkgroep, die onder voorzitterschap stond van Van Niftrik, was samengesteld uit vertegenwoordigers van de christen-democratische partijen van België, Frankrijk, Italië, Nederland en Oostenrijk, alsmede van verschillende Europese christen-democratische organisaties en groeperingen. De Nederlandse leden van de werkgroep waren Hahn en W.J. Schuijt (beiden lid van de KVP). In haar rapport verklaarde de commissie van mening te zijn dat in de huidige tijd deconfessionalisering, zowel met betrekking tot de inhoud van de christen-democratische politiek als tot het beeld van de christen-democratische partijen, 'onvermijdelijk' was: 'Deconfessionalisering betekent, dat een christen-democratische partij niet langer uitsluitend de christelijke waarden verdedigt, maar ook die van de democratie – een democratie waaraan steeds opnieuw inhoud moet worden gegeven –, alsmede de belangen van de maatschappij in haar geheel. Deconfessionalisering betekent ook, dat een dergelijke partij een modern en haalbaar program voorlegt, waarvoor zij aanhang werft niet op grond van de expliciet christelijke signatuur, maar op grond van de intrinsieke waarde van dit program, die het aanvaardbaar maakt voor de geseculariseerde mens.'¹⁴

Uit de notulen van de KVP-bestuursvergaderingen uit deze periode kan men opmaken, dat menigeen ongeduldig werd inzake de samenwerking met ARP en CHU. Zo bevat het verslag van de partijbestuursvergadering van 22 juni 1971 de volgende passage: 'Het dagelijks bestuur is met de *voorzitter* van mening, dat binnen twee jaar spijkers met koppen geslagen zullen moeten worden met betrekking tot de partijvorming van de drie grote christelijke partijen. De KVP zal daarbij een wat scherpere koers

gaan varen. Zij heeft haar partners voorzichtig maar duidelijk laten weten: gaag met U, *desnoods* zonder U!¹⁵

Een week eerder hadden de voorzitters van de drie partijen met elkaar gesproken over de toekomst van de confessionele politiek. Uit de navolgende passage uit een brief van Unievoorzitter Van Hulst aan secretaris G. van Leijenhorst blijkt, dat het denken over de samenwerking tijdens dit gesprek in een stroomversnelling is geraakt:

Op 15 juni heb ik 's middags van 14 tot 17.30 vergaderd met Veerman en Van der Stee. (...)

Gespreksonderwerp: de toekomst van de drie confessionele partijen. (...)

We hebben ons vele uren bezig gehouden met de vraag, of we naar één christelijke volkspartij toe moeten. De KVP wil naar een open partij, waarin ook niet-christenen functies kunnen bekleden. Veerman en ik hebben hiertegen veel bezwaren.

Wel kan aan het volgende 'model' gedacht worden.

We gaan zien, of we het eens kunnen worden over zeer belangrijke problemen zoals: overheid en onderdaan, maatschappijstructuur, maatschappelijke orde, gezag, bezit, gezin, huwelijk, zedelijkheid enzovoort enzovoort.

Als we 't over deze punten eens zijn, kan ieder deze problemen plaatsen tegen het eigen 'achtergronddenken'.¹⁶

Op 26 augustus 1971 kwamen de partij- en fractievoorzitters van de drie partijen bijeen voor informeel overleg. Het gezelschap bestond uit Aantjes, die door de ARP-fractie tot opvolger van Biesheuvel was gekozen, F.H.J.J. Andriessen, die tijdens dit overleg de zieke fractievoorzitter Veringa verving, Van Hulst, Laan, die het voorzitterschap van de KVP waarnam nadat Van der Stee als staatssecretaris van Financiën was toegetreden tot het kabinet-Biesheuvel, Mellema en Veerman. Tijdens het – baanbrekende – overleg kwamen de zes in beginsel overeen eraan te streven uiterlijk in 1975 een nieuwe christelijke volkspartij met één program en één kandidatenlijst tot stand te brengen. Voorwaarde was een duidelijke omschrijving van de relatie tussen grondslag en politiek handelen binnen de nieuw te vormen partij. De drie partijen zouden daar de komende tijd intern overeenstemming over moeten bereiken.¹⁷

In de loop van de maand september betuigden de drie partijen hun instemming met de voorstellen van de partij- en fractievoorzitters. De KVP-partijraad van 18 september 1971 stelde

daarbij – op voorstel van KVPJO-voorzitter C. Winters – vast, dat uiterlijk in mei 1972 diende te zijn besloten of de samenwerking met ARP en CHU zou worden voortgezet, geclausuleerd en gekoppeld aan een tijdslimiet, dan wel of het overleg zou worden beëindigd en een alternatieve koers zou worden uitgezet.¹⁸

Op 22 oktober 1971 besloten de drie dagelijkse besturen van ARP, CHU en KVP hierop tijdens een te Scheveningen gehouden gemeenschappelijke bijeenkomst – de eerste uit een lange reeks – de ‘Contactraad’ officieel als taak te geven ‘de verdere gesprekken te begeleiden, verdere voorstellen over samenwerking uit te werken, opdrachten tot studies te geven en de concretisering van het gezamenlijke urgentieprogramma te toetsen’.¹⁹ Toen Veerman de gevolgen van deze stap tijdens de vergadering van het AR-partijbestuur van 5 november 1971 nogal relativerende,²⁰ sprak Hoogendijk hem daar tijdens de eerstvolgende vergadering van het dagelijks bestuur op aan: ‘De voorzitter zegt dat de zaak pas over een à anderhalf jaar belangrijk wordt. Dat is onjuist en zo naïef, dat wanneer een voorzitter van een partij dit zo hanteert, het op het randje is van de goede trouw. (...) De manier waarop de zaken in het dagelijks bestuur, in het partijbestuur aan de orde zijn geweest en – naar spreker vreest – in de partijraad aan de orde zullen komen is in feite onaanvaardbaar. (...) Het optreden van de ARP heeft het karakter verhullend te zijn, de concrete beleidslijnen gaan in verhullingen en verborgenheden op.’²¹ Hoogendijk vond, ‘dat de ARP meer agressief moet optreden; niet uitsluitend defensief, afremmend. (...) Wij moeten creatief op de zaken ingrijpen. Zelf moeten wij actief trachten de samenwerking te maximaliseren. Spreker heeft tot nu toe in persoonlijke gesprekken dat punt met de voorzitter besproken. In de vergadering van het partijbestuur van 5 november is spreker in moeilijkheden gekomen. Spreker heeft toen gezwegen, balancerend op de rand van solidariteit en integriteit. Spreker neigt er thans toe in de toekomst wat openlijker van zijn standpunt blijk te geven.’²² Toen Veerman hierop stelde dat de Contactraad geen duidelijke bevoegdheden moest krijgen, noemde Hoogendijk deze reactie ‘een demonstratie ad hoc in vlees en bloed van wat spreker bedoelde te zeggen. (...) De voorzitter kan weten wat er aan de orde is en om welke zaken het gaat. Spreker zegt niet dat er sprake is van kwade trouw; daarvoor kent spreker de voorzitter persoonlijk en zakelijk, te goed,

maar spreker zou willen spreken van een stuk subjectieve kwa-de trouw. In de huidige situatie geldt, dat wanneer partijvoor-zitters, fractievoorzitters en allerlei andere personen een jaar lang met elkaar praten en het dan met elkaar eens worden – al moge dan formeel een beslissing elders vallen – dat dan in feite de beslissing al bepaald is.²³ Volgens de directeur van de Kuy-perstichting dreigde het dagelijks bestuur onder te gaan in tac-tiek, wanneer het steeds poogde zo min mogelijk brokken te ma-ken:

Spreker mist in het optreden van het dagelijks bestuur een dui-delijke eigen intentie, een motivatie, waardoor wij het kunnen winnen of verliezen. Datgene wat wij tot stand willen brengen is vatbaar voor nadere omlijning.

Wij moeten daar niet om heen gaan met allerlei tactische manoeuvres. Sprekers indruk is, dat ons beleid temidden van al-lerlei krachten, dat gemiddelde wordt, dat juist brokken vermijdt. Spreker heeft daar begrip voor op bepaalde punten. Wij bevin-den ons dan echter niet op dat niveau dat vanwege onze opdracht van ons geëist wordt. Wanneer wij niet boven dat gemiddelde we-ten uit te komen verliezen wij het.²⁴

4.2 De verkiezing van De Zeeuw tot KVP-voorzitter

De benoeming van Van der Stee tot staatssecretaris in het ka-binet-Biesheuvel maakte in de KVP de verkiezing van een nieu-we voorzitter noodzakelijk. De kandidaat van het dagelijks be-stuur was de voormalige KVP-radicaal Laan. Onverwacht brak in het najaar van 1971 echter een strijd los om het voorzitter-schap, een in de KVP tot dan toe onbekend verschijnsel.

Bij deze gelegenheid wist de zogeheten 'Amersfoortse Groep' een sterke positie te verwerven. Deze groep was op 28 augustus 1971 opgericht door F.G.J.M. Beckers, Beugels, F. de Boer, L.P.J. de Bruyn, Couwenberg, T. Crijnen, J. Huijnen, Winters, D. de Zeeuw en P.H. van Zeil. Zij noemde zich naar de plaats van oprichting, tevens de plaats waar de groep onregelmatig bij-eenkwam in de burelen van de Nederlandse Stichting voor Kunstzinnige Vorming, waarvan initiatiefnemer Beugels direc-teur was.²⁵ Oorspronkelijk was de groep, die ongeveer veertig man sterk zou worden, voorstander van een meerhoofdig lei-derschap en collegiaal bestuur. Onder de indruk van de verkie-

Hoofddrolspelers uit de jaren zeventig. Van links naar rechts KVP-fractievoorzitter mr. F.H.J.J. Andriessen, prof.dr. P.A.J.M. Steenkamp, voorzitter van de Contactraad en auteur van de Nota Op weg naar een verantwoordelijke maatschappij (1972), en KVP-voorzitter dr.ir. D. de Zeeuw.

zingsnederlagen van de KVP achtte zij het niet langer vanzelfsprekend, dat de leiding van de partij in handen berustte van iemand die zonder meer voorstander was van verdergaande samenwerking van ARP, CHU en KVP. Daarom benaderden zij Steenkamp, die enkele malen was opgetreden als gastspreker tijdens bijeenkomsten van de Amersfoortse Groep, De Zeeuw en Van Zeil om in zo'n collegiaal bestuur zitting te nemen. Steenkamp gaf echter te kennen geen kandidaat te willen zijn voor het partijvoorzitterschap. Toen ook Van Zeil afviel als kandidaat voor de partijleiding – hij werd secretaris van de Tweede-Kamerfractie van de KVP –, bleef De Zeeuw over.

D. de Zeeuw, die na zijn promotie aan de Landbouwhogeschool in Wageningen in 1954 gedurende een periode van drie jaar biochemie en biofysica had gestudeerd aan verschillende universiteiten in de Verenigde Staten, was op dat moment directeur van het Instituut voor Toepassing van Atoomenergie in de Landbouw (ITAL) te Wageningen, voorzitter van de Kring Gelderland van de KVP, lid van het partijbestuur en – sinds 3 maart

1970 – lid van de Eerste Kamer. Op zijn achtentwintigste jaar was hij overgegaan van de Nederlandse Hervormde Kerk naar de Rooms-Katholieke Kerk. De Zeeuw voerde een werkelijke verkiezingscampagne, waarin hij zijn ‘ticket’ duidelijk op tafel legde: hij wenste een ‘open’ partij, dat wil zeggen een nevenschikking van inspiratiebronnen. Het was hem hierbij echter vooral te doen om de politieke koers van de KVP, die hij wilde omvormen tot een open sociale volkspartij, links van het midden.²⁶ Dat als gevolg hiervan mogelijk 30 procent van de KVP-aanhang verloren zou gaan, was een offer dat hij bereid was te brengen.²⁷

Het KVP-partijbestuur week op 5 november 1971 – verrassend – af van de voordracht van het dagelijks bestuur en droeg De Zeeuw voor als partijvoorzitter. Op hem werden 23 stemmen uitgebracht, tegen 12 op Laan en een blanco.²⁸

Op 27 november 1971 nam de KVP-partijraad de voordracht van De Zeeuw over met 87 stemmen vóór, 19 blanco en twee ongeldig uitgebrachte stemmen.²⁹ In zijn rede voor deze partijraad verklaarde deze, dat één ding hem bijzonder ter harte ging, namelijk ‘de openheid van die nieuwe, hopelijk samen met ARP en CHU te formeren partij’: ‘Ik zou graag een partij creëren die alle mensen samenbindt, die onze politieke filosofie onderschrijven. Een partij dus die ook aantrekkelijk is voor hen die tot nu toe buiten een confessioneel organisatiepatroon zijn gebleven of zich daarvan hebben afgekeerd. Ik vermoed dat de vormgeving van die openheid een partij impliceert, die naast het evangelie ook andere inspiratiebronnen erkent en die dus niet exclusief christelijk is. Vanzelfsprekend blijven wij putten uit Christus’ getuigenis als richtsnoer voor ons politieke handelen.’³⁰

Tegelijk met de verkiezing van De Zeeuw tot voorzitter kreeg het DCN met drie zetels voor het eerst een behoorlijke vertegenwoordiging in de bestuursorganen van de KVP.³¹ Bovendien belegde de Amersfoortse groep haar vergaderingen inmiddels op het KVP-partijbureau, waar H.A.H. Gribnau de nieuwe directeur was. Het is dus niet verwonderlijk dat bij Couwenberg c.s. de indruk postvatte, dat zij in de komende periode de ontwikkelingen binnen de KVP naar hun hand konden zetten. In een ten geleide bij een in 1972 verschenen doctoraalscriptie over het DCN schreef hij over de verkiezing van De Zeeuw tot voorzitter van de KVP als over ‘een Godsgeschenk waar we een jaar geleden nog niet op hadden durven hopen’:

Met De Zeeuw is in de KVP een man aan de top gekomen, die niet alleen lippendienst bewijst aan het streven naar politieke vernieuwing, zoals de afgelopen jaren zo vaak het geval is geweest in de KVP, maar een man die het werkelijk meent en zich niet van zijn stuk laat brengen door allerlei slimme manoeuvres. Daardoor krijgt het DCN eindelijk zijn kans. Het uur van de waarheid nadert met rasse schreden. Een compromis met het volstrekt verouderde confessionalisme is niet meer mogelijk na de krachtige en onomwonden stellingname van de huidige KVP-voorzitter. De scheiding der geesten, die ik in 1967 reeds aangekondigd heb, lijkt nu onontkoombaar. Het DCN heeft lang genoeg geduld betracht. Het moet er nu van komen. (...)

Het is, gezien de veel belangrijker problemen, waarmee we in onze tijd geconfronteerd worden, eigenlijk God geklaagd dat ikzelf al meer dan tien jaar en het DCN al meer dan vijf jaar een geweldige hoeveelheid tijd en energie hebben moeten besteden om te bevorderen dat we in Nederland van dit overleefde politieke partijtype afkomen; een partijtype dat het evangelie op ontoelaatbare wijze blijft misbruiken voor zuiver politieke machtsdoeleinden en dat met de grote uitdagingen van onze tijd niets van doen heeft, ja, een adequate benadering ervan in de weg staat en een remmende factor is in het democratiseringsproces. Gelukkig wint dit inzicht, althans in de KVP, zo snel veld, dat de strijd van het DCN ondanks alle teleurstellingen en frustraties niet vergeefs is geweest.³²

De Zeeuw maakte echter deel uit van een partijbestuur waarin, hoewel het tevens aanhangers bevatte van de 'open' partij, christen-democraten nog altijd sterk waren vertegenwoordigd.

4.3 De bezorgdheid binnen de drie partijen

In de drie partijen werd inmiddels bezorgd gereageerd op de uitspraken van De Zeeuw over de 'open' partij. Zo verklaarde ARP-partijvoorzitter Veerman tijdens het convent van zijn partij van 13 november 1971 te Zwolle, nadat Goudzwaard en G.T. Rothuizen referaten hadden gehouden over 'Het christelijke in de politiek': 'Onze benadering van de christelijke politiek is anders dan die van dr. De Zeeuw.'³³ Vanuit de Kamercentrale Drenthe werd tijdens dit convent een resolutie ingediend, die inhield dat pas over samenwerkingsvormen tussen ARP, CHU en KVP kon worden gesproken op eerste en doorslaggevende voorwaarde,

dat er overeenstemming bestond over de uitgangspunten van christelijke politiek. Drenthe trok de motie in, nadat Veerman had gezegd dat hij het volstrekt eens was met de inhoud van de resolutie.³⁴

In zijn rede voor de Unieraad van 11 december 1971 stelde Unievoorzitter Van Hulst, dat slechts de bijbelse grondslag het samenbindend element kon zijn bij de samenwerking tussen ARP, CHU en KVP. Naast het evangelie wenste de CHU geen andere inspiratiebronnen te erkennen. De gedachte van een 'open' partij wees de Unie als zodanig niet af. De CHU interpreteerde dit begrip echter overeenkomstig de klassieke christelijk-historische opvatting, dat zij geen kerkelijke partij was en niemand naar zijn persoonlijke geloofsovertuiging behoorde te worden gevraagd. In het overleg dienden de partijen zich volgens Van Hulst niet te star op te stellen, maar open te staan voor nieuwe visies. Hij meende – in het licht van de latere gebeurtenissen niet geheel ten onrechte³⁵ –, dat de CHU in de grondslagdiscussie als verbindende schakel tussen ARP en KVP een brugfunctie kon vervullen: 'Bij sommige antirevolutionairen krijg je soms de indruk alsof de ARP is voorbestemd om er tot in eeuwigheid te blijven. Het zal bijzonder moeilijk zijn om met zulke mensen politiek zaken te doen. Daar staat een groep KVP'ers tegenover die eigenlijk op de kortste termijn aanstuurt op het faillissement van elk religieus uitgangspunt. Zij zullen tot de overtuiging moeten komen, dat juist het bijbelse getuigenis de enige bestaansgrond is voor een nieuwe partijformatie. Misschien heeft juist onze CHU temidden van deze extremen een duidelijke functie.'³⁶

Deze door Van Hulst geformuleerde lijn in de grondslagdiscussie tussen ARP, CHU en KVP werd doorgetrokken door de op 19 februari 1972 door de Unieraad tot zijn opvolger gekozen O.W.A. baron van Verschuier. Verschuier was op het moment van zijn verkiezing gedeputeerde van de provincie Gelderland. Hij was een overtuigd voorstander van verdergaande samenwerking van de drie confessionele partijen.³⁷ Bij zijn verkiezing kreeg hij in de door de snelle veranderingen verdeeld geraakte Unie 41 van de in totaal 60 uitgebrachte stemmen.³⁸ Enige tijd later merkte hij in een vergadering van de Unieraad niet geheel ten onrechte op: 'Voor velen heeft mijn grootste aantrekkelijkheid voor deze functie erin bestaan, dat ik onbekend, niet ingedeeld in een bepaalde hoek, niet met enig persoonlijk politiek belang, hier voor U sta.'³⁹

Ook de christen-democratische stroming binnen de KVP reageerde publiekelijk op het optreden van De Zeeuw bleven niet uit. Zo verklaarde Schmelzer, die na de verkiezingen van 1971 minister van Buitenlandse Zaken was geworden in het kabinet-Biesheuvel, in een artikel in *NRC-Handelsblad* de ideeën van De Zeeuw 'avontuurlijk' te vinden. De vorming van een 'open' volkspartij leidde volgens hem tot identiteitsverlies van de KVP en maakte het onduidelijk wat de KVP nog onderscheidde van VVD, PvdA en D'66. In Schmelzers ogen had een christelijk geïnspireerde politiek tegenover deze richtingen toekomstmogelijkheden.⁴⁰ Romme zei, in een vraaggesprek met KRO's Brandpunt, zich niet te kunnen voorstellen hoe 'heterogene groepen van christenen enerzijds en humanisten anderzijds' het duurzaam eens zouden kunnen worden over een visie op de maatschappij die geschikt was als basis voor een partij. Hij kon zich wel indenken, dat beide groepen tot een gemeenschappelijk verkiezingsprogramma zouden komen, 'maar dat is een heel andere zaak dan dat je één partij gaat maken'.⁴¹

Een belangrijke ontwikkeling was verder dat de KVP-Tweede-Kamerfractie haar positie tegenover het partijbestuur geleidelijk aan begon te versterken. De in het voorjaar van 1971 tot fractievoorzitter gekozen G.H. Veringa was in augustus van dat jaar in het ziekenhuis opgenomen en mocht daarna zijn politieke werk om gezondheidsredenen niet meer voortzetten.⁴² De tot de christen-democratische stroming binnen de KVP behorende F.H.J.J. Andriessen werd, na enige tijd waarnemend fractieleider te zijn geweest, op 22 december 1971 officieel tot zijn opvolger gekozen.⁴³ Andriessen was een zoon van de vroegere KVP-voorzitter W.J. Andriessen. Hij was medewerker en, later, directeur geweest van het Katholiek Instituut voor de Volkshuisvesting. Voor de KVP had hij van 1958 tot 1967 deel uitgemaakt van de Provinciale Staten van Utrecht, waarna hij lid was geworden van de Tweede-Kamerfractie, aanvankelijk als specialist in volkshuisvestingszaken.

In april 1972 koos Andriessen voor de eerste maal publiekelijk⁴⁴ positie tegenover De Zeeuw in een artikel in het KVP-blad *Politiek Perspectief*. In dit artikel stelde hij, dat nevenschikking van inspiratiebronnen in de praktijk neerkwam op het opgeven van inspiratiebronnen als dragende grond voor een partij als collectiviteit: 'Men valt dan terug op *inspiraties van hen die zich in partijen verenigen*. Dat is uiteraard een mogelijkheid, maar zij is ver-

schillend van wat wij tot dusver in onze partijen hebben gedaan. En tot nu toe hebben partijen die het zonder ideële grondslag meenden te kunnen stellen, in ons land niet een werkelijke machtspositie weten te bereiken.⁴⁵ De waarde van de humanistische inspiratie kon volgens hem 'ten volle' worden erkend zonder deze in de grondslag van de partij op één lijn te stellen met de evangelische inspiratie.⁴⁶

Op 17 en 18 maart 1972 kwam het KVP-partijbestuur in Soesterberg bijeen om de binnen de partij gerezen meningsverschillen uit te praten. Ook tijdens deze vergadering klonk kritiek op De Zeeuw. Zo stelde J.M.A. Mulder de vraag waarom de discussie over grondslag en koers weer moest worden gevoerd: 'Wellicht heeft de voorzitter op langere termijn gelijk, maar nu neemt hij onverantwoord risico en verliezen wij meer dan wij kunnen winnen.'⁴⁷ J. Matti vroeg zich af wie er eigenlijk behoefte had aan een 'open' partij. Hij vond het optreden van de voorzitter 'niet verstandig'.⁴⁸ Ook Vice-voorzitter Laan noemde het optreden van de voorzitter in de publiciteit 'niet verstandig'.⁴⁹ Het partijbestuur als zodanig nam echter geen stelling in het conflict tussen partij- en fractievoorzitter. De Zeeuw zegde aan het einde van de bijeenkomst slechts toe rekening te zullen houden 'met de verschillende geluiden die nu eens duidelijk naar voren kwamen (...)'.⁵⁰

Tijdens een vergadering van de KVP-kring Brabant in Kaatsheuvel op 18 mei 1972, waar Andriessen en De Zeeuw beiden spraken, bleken zij elkaar in hun standpunten enigszins te zijn genaderd.⁵¹ Er bleef echter een 'nuance- en faseringsverschil' bestaan.⁵²

4.4 De impasse in de besprekingen

De Contactraad van ARP, CHU en KVP kreeg een 'zware' samenstelling. Iedere partij werd erin vertegenwoordigd door een delegatie van vijf personen, onder wie de respectieve partij- en fractievoorzitters die het dagelijks bestuur van de Contactraad vormden. Namens de ARP namen zitting Aantjes, Goudzwaard, Hoogendijk, De Kwaadsteniet en Veerman; namens de CHU Bleumink, Huijsen, Van Hulst, J.L. Janssen van Raay en Mellema; namens de KVP Andriessen, De Bruyn, W. Nuyens, Steenkamp en De Zeeuw. Overeengekomen werd dat niet één van de drie zittende partijvoorzitters als voorzitter van de Contactraad

zou optreden, maar een relatieve buitenstaander. Steenkamp werd hiervoor uitgenodigd.

De Dr. A. Kuiperstichting stelde zich beschikbaar om het secretariaat van de Contactraad te vervullen.⁵³ Hoewel J.G.H. Krajenbrink hiermee in het bijzonder werd belast, was via de wettelijke stafvergaderingen in feite het gehele wetenschappelijk bureau nauw betrokken bij de gang van zaken in en rond de Contactraad. De keuze voor de Kuiperstichting was onder meer gebaseerd op de wenselijkheid een zeker politiek evenwicht aan te brengen, gelet op het voorzitterschap van Steenkamp. Hiernaast was het, gezien de tot dan toe gereserveerde opstelling van de ARP als geheel, nuttig om ook in deze partij een instantie te hebben die nauw bij de samenwerking betrokken was. De gezaghebbende Kuiperstichting zou in de jaren die volgden, ook afgezien van de geheel eigen rol van haar directeur – Hoogendijk –, een invloedrijke rol spelen in de partij en de partijorganen.

De drie wetenschappelijke instituten namen in 1972 ook tezamen het voortouw in de samenwerking van de confessionele partijen door op dat moment reeds te besluiten tot vergaande samenwerking. Vanaf dat jaar troffen de voorzitters en de directeurs van de drie instituten elkaar geregeld – tenminste zes maal per jaar – in het Voorzitters- en Directeurenoverleg (VDO), dat in 1977 zou worden geformaliseerd in de Stichting Studiecentrum CDA. Bij dit overleg waren in de loop der jaren als voorzitters betrokken van de zijde van de Dr. A. Kuiperstichting J. Smallenbroek (tot 1974), J.H. Grosheide (tot 1977) en Kooijmans, van de zijde van de Jhr.mr. A.F. de Savornin Lohmanstichting I.N.Th. Diepenhorst (tot 1975) en Bleumink, en van de zijde van het Centrum voor Staatskundige Vorming G.H. Veringa. De directeurs waren Hoogendijk, die in 1975 werd opgevolgd door A.M. Oostlander, mevr. E. Sleijser-Tegelaar en Bibo. In 1973 besloten de voorzitters van de instituten voortaan afzonderlijk geen nieuwe studies meer aan te vatten of nieuwe groepen te stichten.⁵⁴

Elk van de partijen stelde in 1972 naast de Contactraad een eigen begeleidingscommissie in van rond de 15 personen, teneinde bouwstenen aan te dragen voor de gezamenlijke discussie in de Contactraad en ervoor te zorgen dat er voldoende contact zou worden gehouden met de leden van de partijen.⁵⁵

Tijdens de eerste vergadering van de Contactraad, op 1 februari 1972, was de sfeer goed.⁵⁶ Gemakkelijk tot resultaten komen zou

men in de daaropvolgende weken echter niet. 'Klimatologische' verschillen tussen de deelnemers aan het gesprek speelden hierbij een rol. Ook in de Groep van Achttien waren deze er geweest. Thans herhaalde dit verschijnsel zich echter zeer nadrukkelijk. Slechts geleidelijk kwam er verbetering in deze situatie en ontstond zowel in de vergaderingen, die afwisselend in Den Haag, Driebergen en Zeist werden gehouden, als daarbuiten begrip voor elkaar.

Als eerste kwam in de Contactraad een nota van B. Goudzwaard aan de orde, getiteld 'Strategie voor de toekomst'.⁵⁷ Goudzwaard had gestudeerd aan de Nederlandsche Economische Hoogeschool te Rotterdam en was van 1959 tot 1966 economisch medewerker geweest bij de Dr. A. Kuypertstichting. Begin 1966 was hij wetenschappelijk medewerker geworden van de AR-Tweede- Kamerfractie. Sedert 1967 maakte Goudzwaard zelf deel uit van deze fractie.⁵⁸

De Contactraad was van oordeel, dat de notitie van Goudzwaard aan de begeleidingscommissies diende te worden voorgelegd. Er werd echter de voorkeur aan gegeven, dat de notitie als stuk van de Contactraad werd gepresenteerd en niet als stuk van Goudzwaard persoonlijk. Daartoe werd een bewerking van het stuk nodig geoordeeld. Dit geschiedde door een commissie, bestaande uit Bleumink, Goudzwaard zelf en De Zeeuw.⁵⁹ Het resultaat was een stuk, getiteld 'Concept-strategie'.⁶⁰

Tijdens een informele bijeenkomst op 25 maart 1972, oorspronkelijk slechts bedoeld als 'brainstorming', bespraken de leden van de Contactraad de 'Concept-strategie'. Overeengekomen werd, dat het secretariaat het stuk opnieuw zou bewerken, waarna het als vertrouwelijk discussiestuk naar de begeleidingscommissies zou gaan. Het werd wenselijk geacht een viertal hoofdthema's nader uit te diepen: de bedreigde humaniteit, economische groei en bevolkingsgroei, welzijn en participatie, en de internationale problematiek. Respectievelijk Hoogendijk, De Zeeuw, Bleumink en Kooijmans zouden zich hieraan zetten.⁶¹

Hoogendijk, die op 25 maart 1972 niet aanwezig kon zijn, was met de 'Concept-strategie' echter allerm minst gelukkig. In een door hem opgestelde discussienota, die uitlekte in *Trouw*, stelde hij, dat het stuk 'niet voldoende geëxponeerd [was] op de vitale punten en derhalve politiek te vrijblijvend. (...) Het stuk mist de spankracht om als eerste presentatie van de Contactraad naar buiten te kunnen dienen.'⁶²

De kritiek van Hoogendijk weerklonk in het officiële commentaar van de AR-begeleidingscommissie, dat 'de concept-strategienota in haar huidige opzet en in haar huidige verwoording van het gemeenschappelijk vertrekpunt, naar ons oordeel onvoldoende spankracht [bezit], om als basis te dienen voor een partij-politieke eenwording van onze drie partijen'.⁶³

Hiermee leken de besprekingen in de Contactraad in een impasse te zijn geraakt.⁶⁴ Enig uitzicht kwam er pas, toen een subcommissie van de Contactraad op 26 mei 1972 een procedurevoorstel deed, inhoudende dat het geheel van de op dat moment voorliggende stukken in handen zou worden gegeven van een redactiecommissie, alsmede de voorzitter en het secretariaat, teneinde een eindnota te concipiëren.⁶⁵ Tijdens zijn vergadering van vier dagen later nam de Contactraad dit voorstel over, met dien verstande dat het gewenst werd geacht de ontwerptekst te laten schrijven door één persoon uit de redactiecommissie, de voorzitter.⁶⁶

4.5 *De nota: Op weg naar een verantwoordelijke maatschappij*

Hierin is Steenkamp geslaagd. Persoonlijk⁶⁷ schreef hij het concept voor de nota *Op weg naar een verantwoordelijke maatschappij. Een politieke strategie voor de 70-er jaren*. In deze nota deed Steenkamp een poging de aard van de problemen van de jaren zeventig te schetsen en tot hun geestelijke wortel door te dringen. Daarbij zocht hij aansluiting bij het concept van de verantwoordelijke maatschappij, dat – als 'responsible society' – in september 1948 door de eerste Assemblée van de Wereldraad van Kerken te Amsterdam was geformuleerd als een soort grondbeginsel van christelijke ethiek met betrekking tot de staatsinrichting.⁶⁸

Vanwege de ten diepste geestelijke wortel van de politieke problemen koos Steenkamp voorts – niet als premisse maar als conclusie – welbewust voor een partijverband, waarin de relatie met het evangelie werd gelegd. In hoofdstuk VI van de nota merkte hij in dit verband op, dat het evangelie voor de nieuw te vormen partij 'een uitdaging, een opgave en een gave tegelijk' moest zijn: 'een uitdaging, die een antwoord vraagt ook in de politiek; een opgave, die een bijzonder licht werpt op ons leven en onze sa-

menleving en zijn absolute eisen stelt; een *gave*, waarin de vitaminen en de moed kunnen worden gevonden om te bouwen aan nieuwe maatschappelijke verhoudingen. Het evangelie is daarbij uniek, maar het is niet exclusief, dat wil zeggen het is niet ons bezit, wij mogen het niet monopoliseren.⁶⁹ Een 'antwoord' in de politiek was nodig en dit antwoord – niet het evangelie zelf – zou de leden moeten binden: 'Het samenbindend element en het herkenningspunt zijn onze politieke strategie, ons actieprogram en ons beleid, zoals wij die als antwoord aan de evangelische oproep blijvend vorm willen geven.'⁷⁰ Tegelijkertijd diende de nieuwe partij zich echter te richten tot de gehele Nederlandse bevolking: 'Onze organisatie is (...) niet een godsdienstig genootschap, maar een politieke organisatie, en wij richten ons dan ook tot het gehele volk en derhalve niet tot een bepaalde kerkelijke of maatschappelijke groepering. Wij vertrouwen dat velen zich in onze politieke opstelling zullen herkennen of daardoor aangesproken zullen worden.'⁷¹

Het vernieuwende van deze benadering lag in de gedachte van het politieke antwoord op de boodschap van het evangelie als samenbindend element in de nieuw te vormen partij. Hiermee vermeed Steenkamp een uitspraak voor een exclusief-christelijke grondslag, zoals de ARP wenste, of een 'open' grondslag, waar De Zeeuw en anderen in de KVP voor pleitten. De 'antwoord-filosofie' was, zoals Hoogendijk het later formuleerde, 'de formule, die de drie partijculturen oversteeg'.⁷² Zij is een vondst van Steenkamp persoonlijk geweest.⁷³

In hoofdstuk VII van de nota deed Steenkamp voorts een aantal voorstellen van organisatorische aard. Zodra de partijen in positieve zin een principe-uitspraak hadden gedaan diende er een gemeenschappelijk bestuursorgaan met daadwerkelijke bevoegdheden in het leven te worden geroepen. Dit bestuursorgaan moest leidinggeven en een gezamenlijke presentatie aan de kiezers voorbereiden en begeleiden. Steenkamp gaf de partijen in overweging bij de eerstvolgende Tweede-Kamerverkiezingen – die, indien het kabinet-Biesheuvel tot die tijd zou aanblijven, in 1975 zouden worden gehouden – met één lijst uit te komen en één fractie in het parlement te vormen.⁷⁴

Steenkamp wilde onderstrepen, dat de samenwerkingsvorm werkelijk iets nieuws behoorde te zijn. Als concrete suggestie bracht hij daarbij naar voren dat de samenwerkende partijen tegelijk met de vorming van het gemeenschappelijke bestuursorgaan een

nieuwe politieke combinatie zouden oprichten, een 'christen-democratische beweging'. Van deze beweging zouden de leden van de ARP, CHU en KVP via hun eigen partijen lid kunnen worden, terwijl anderen de mogelijkheid zouden krijgen rechtstreeks toe te treden.⁷⁵

Vóór Kerstmis 1972 diende de nota in de partijen en in de partijorganen aan de orde te komen. Bij aanvaarding ervan, behoorde in het voorjaar van 1973 door de partijen een beslissing te worden genomen over de organisatorische concretisering van het principe-besluit.⁷⁶

Hoogendijk en Krajenbrink, die tot de eersten behoorden die het concept van Steenkamp onder ogen kregen, toonden zich er aanstonds enthousiast over. Zo herinnerde Krajenbrink zich later: 'Na lezing keken wij elkaar aan en concludeerden: dit is het! Hier moeten we nu niet meer aan sleutelen.'⁷⁷ Volgens Krajenbrink lag de kracht van de tekst hierin, 'dat het duidelijk "aus einem Guss" was geschreven en voorts – naast een knappe analyse van de politieke problematiek in nationaal en internationaal verband – concrete suggesties bevatte voor de organisatorisch en inhoudelijk te volgen wegen. Daarbij was er niet zozeer sprake van compromissen tussen de in de Contactraad gebleken tegenstellingen. Steenkamp was er veeleer in geslaagd op een welhaast dialectische wijze de punten van geschil te overstijgen en ze samen te ballen tot een nieuwe gezamenlijke benadering. Vooral de tekst van hoofdstuk VI levert daarvan goede voorbeelden.'⁷⁸ Ook de overige leden van de Contactraad onderkenden de doorbraak. Op 10 juni 1972 besloten zij de tekst van Steenkamp zoveel mogelijk intact te houden.⁷⁹ Een week later werd de tekst tijdens de slotvergadering in Hydepark te Zeist definitief vastgesteld.⁸⁰

In het AR-partijblad *Nederlandse Gedachten* verdedigde fractievoorzitter Aantjes twee weken later in zijn rubriek 'Van A tot U' de nota onder het motto 'Het waagstuk der vernieuwing':

Het karakter van de oude 'christelijke' partijen placht vooral te worden afgelezen uit de formulering van de grondslag, van het uitgangspunt of hoe men het ook wil aanduiden. Het stond als het ware 'zwart op wit'. Dat was eigenlijk het belangrijkste, althans zo functioneerde het voor velen.

In die zin was er in opzet onmiskenbaar verwantschap met partijen als SGP en GPV. Er was wel onderscheid (open oog hebben voor de realiteit, rekening houden met de gebrokenheid, be-

reid zijn tot compromissen, vuile handen durven en willen riseren, en vooral verdraagzaam zijn), maar in de opzet van wat ik zou kunnen noemen een formeel-juridisch criterium was er toch verwantschap.

Nu, zeker de gereformeerd-protestantse wereld is meer dan wie ook daarmee vastgelopen. Door zozeer het criterium te zoeken in de 'grondslagformule' en de zuiverheid daarvan, is er meer gebroken dan geheeld, meer verdeeld dan verenigd. Op het gehele brede terrein van 'kerk, school en maatschappij' liggen de voorbeelden voor het opscheppen.

De betekenis van wat op 17 juni 1972 in Hydepark gebeurde, is voor mijn gevoel dat het een poging is van die benadering om het 'christelijk karakter' te bepalen, afscheid en afstand te nemen zonder de erkenning van het evangelie als unieke inspiratiebron ook voor het politieke handelen (ook voor het georganiseerde politieke handelen) prijs te geven.⁸¹

Over de door Steenkamp voorgestelde 'christen-democratische beweging' stelde Aantjes:

Het beoogt een partij te zijn voor allen die het antwoord, dat de uitdaging van het evangelie van ons vraagt, mee willen bepalen en kritisch willen beoordelen (zonder dat zij 'op hun eigen bezieling' zullen worden doorgelicht), in de hoop dat op deze wijze velen tot dezelfde politieke opstelling zullen komen.

Het is een benadering die boven de probleemstelling van de 'openheid' is uitgekomen.⁸²

De gemeenschappelijke herkenning, die de nota *Op weg naar een verantwoordelijke maatschappij* binnen de Contactraad te weeg bracht, bleef – naar spoedig bleek – echter vooralsnog beperkt tot de deelnemers aan het gesprek. De partijen als geheel hadden meer tijd nodig, in het bijzonder de ARP.

Tot degenen binnen de ARP die moeite hadden met de nota behoorde de binnen het traditionele deel van de ARP zeer gezaghebbende H. Algra.⁸³ Algra was leraar geweest in de Nederlandse taal- en letterkunde en in de geschiedenis aan het gereformeerd gymnasium te Leeuwarden en had verschillende historische werken geschreven. Hij was van 1946 tot 1969 lid geweest van de Eerste Kamer en van 1955 tot 1971 voorzitter van de redactieraad van *Nederlandse Gedachten*. Sinds 1935 was hij hoofdredacteur van het *Friesch Dagblad*. In oktober 1972 schreef Algra in een open brief: 'We hebben hier te maken met een hu-

Antirevolutionair in hart en nieren. De hoofdredacteur van het Friesch Dagblad, Hendrik Algra, vertolkte in oktober 1972 in een open brief de bezwaren van het traditionele deel van de ARP tegen de Nota van de Contactraad: 'We hebben hier te maken met een humanistisch klinkend betoog, op één plaats opgehangen aan het evangelie als aan een spijker.'

manistisch klinkend betoog, op één plaats opgehangen aan het evangelie als aan een spijker.⁸⁴ Zijn conclusie was, dat het stuk van Steenkamp 'het AR hart ten diepste niet aanspreekt': 'Laten wij onze zelfstandigheid bewaren, althans nu nog.'⁸⁵ Samenwerking met de CHU en de KVP, zelfs lijstverbinding waren wat hem betreft geoorloofd: 'maar niet één lijst en één fractie, en nog minder één partij. Althans nu niet en zo niet.'⁸⁶ Dit laatste was actu-

eel geworden door de – onverwachte – val van het kabinet-Biesheuvel, kort na de verschijning van de nota van de Contactraad.

4.6 Tussentijdse verkiezingen

Op 18 juli 1972 boden de beide DS'70-bewindslieden uit het kabinet-Biesheuvel, jhr. M.L. de Brauw en W. Drees jr., hun ontslag aan. Drie dagen later stelden ook de overige ministers hun portefeuilles ter beschikking. Nadat een op voorstel van Tilanus ondernomen poging van de christelijk-historische oud-minister van Justitie Y. Scholten de ontstane breuk in het kabinet te heilen was mislukt,⁸⁷ kwam op 10 augustus 1972 een rompkabinet-Biesheuvel tot stand. Dit kabinet bereidde de begroting 1973 voor en schreef vervroegde verkiezingen uit voor 29 november 1972. Deze verkiezingen kwamen voor ARP, CHU en KVP op een ongelegen moment, omdat, zoals het in het dagelijks bestuur van de KVP werd uitgedrukt, 'de Christelijke Drie-eenheid in een te vroeg stadium zwaar op proef wordt gesteld. Het politieke dak is er misschien, de fundamenten niet of nauwelijks.'⁸⁸

Op zichzelf genomen leek er in 1972 iets te zeggen voor het uitkomen met één lijst. De samenwerking tussen de drie partijen in het parlement was onder het kabinet-Biesheuvel goed geweest en geleidelijk aan geïntensiveerd. De fractievoorzitters hadden regelmatig informeel overleg gevoerd. In twee fractiecommissies – die van Onderwijs en Wetenschappen en van Milieuhygiëne – was door de specialisten uit de drie fracties nauw samengewerkt. In het Kamerwerk was het tot taakverdelingen gekomen bij de behandeling van de rijksbegroting, terwijl bij sommige andere gelegenheden met één spreker namens de drie fracties was volstaan. Ook waren gemeenschappelijke studiedagen over de troonrede en de miljoenennota gehouden. Nadat reeds op 1 oktober 1971 de fractiebesturen onder voorzitterschap van Andriessen voor het eerst gemeenschappelijk hadden vergaderd,⁸⁹ had op 5 juni 1972 onder leiding van Tilanus de eerste gemeenschappelijke fractievergadering plaatsgevonden in het vormingscentrum Contact der Continenten bij Soesterberg. Deze vergadering was afgesloten met een door de drie fractiesecretarissen – A.M. de Boo (CHU), G.C. van Dam (ARP) en C.F. Kleisterlee (KVP) – verzorgde gebedsdienst en een diner in etablissement Het Zwaantje.⁹⁰

Tijdens het voorzittersoverleg van 25 juli 1972 drong Unievoorzitter Verschuier aan op één lijst: 'Voor de CHU is dat bijna een halszaak.'⁹¹ Een van de achtergronden van dit streven was de bij hem levende vrees, dat de ARP en de KVP samen een christen-democratische partij zouden vormen, waarvan de CHU als klein rechts smaldeel zou worden uitgesloten. Anders dan op het punt van de grondslag, leken Veerman en De Zeeuw programmatisch immers in sterke mate op één lijn te zitten.⁹²

Ook de KVP drong aan op één lijst, evenals vice-voorzitter Kuiper van de ARP: 'Een gezamenlijke presentatie aan de kiezers is in feite het beste. Wellicht is dan over alle partij elites heen een greep mogelijk op een deel van het electoraat. Spreker ziet dat als een uiterst positief punt.'⁹³ Hoogendijk, daarentegen, aarzelde. Persoonlijk neigde hij naar één lijst. Hij vroeg zich echter af, of de vereiste tweederde meerderheid van de kiesverenigingen en de partijraad zou worden gehaald: 'Wij mogen niet het risico lopen dat wij op slag verliezen wat in de loop der jaren is opgebouwd.'⁹⁴ Partijvoorzitter Veerman sloot zich bij deze laatste redenering aan:

Voor spreker speelt niet in de eerste plaats het risico van stemmenverlies, maar spreker kijkt nog verder. Er wordt per kiesvereniging gestemd. Stel dat wij de tweederde meerderheid niet halen, en dat Groningen, Friesland en Drenthe en het platteland en masse tegen zijn. Dan krijgt de samenwerking een klap die zij waarschijnlijk niet te boven komt.

Per slot van rekening komen onze mensen in belangrijke mate uit die gebieden. Daarom houdt spreker zijn hart vast voor het forceren van een beslissing.⁹⁵

In het voorzittersoverleg uitten Steenkamp, Verschuier en De Zeeuw hun teleurstelling over de opstelling van Veerman, maar onderstreepten tegelijkertijd dat het geen breekpunt mocht zijn.⁹⁶ Ook verschillende varianten, zoals het onmiddellijk na de verkiezingen vormen van één Kamerfractie, het plaatsen van een 'topman' van elke partij op een andere lijst of het via affiches iets van het verworvene zichtbaar maken door aan de namen ARP, CHU en KVP 'christen-democratische beweging' of 'nieuwe politieke combinatie' toe te voegen, gingen niet door.⁹⁷ Een andere vraag was of er, zoals bij de Tweede-Kamerverkiezingen van het jaar ervoor, een gemeenschappelijk urgentieprogramma diende te komen. Medio augustus 1972 besloot het voor-

zittersoverleg een kort manifest op te stellen, dat binnen 14 dagen gereed moest zijn.⁹⁸ Van de hiertoe ingestelde commissie werd Steenkamp voorzitter en Van Agt rapporteur.⁹⁹

Toen een maand later vanuit het voorzittersoverleg een beroep op Steenkamp werd gedaan het inmiddels gereedgekomen ontwerp-program op een persconferentie te presenteren verklaarde deze zich hiertoe bereid, maar op andere vragen inzake de verhouding tussen de drie partijen wenste hij niet in te gaan: 'Hij beklemtoont zijn positie, die hij als "verkoper van een vijgeblad" kenschetst en de volstrekte onmogelijkheid om uit zijn mond enige positieve geluiden ten aanzien van hetgeen in de afgelopen maanden op het gebied van de samenwerking tot stand is gekomen, te vernemen. Spreker kan eenvoudig geen positieve antwoorden geven op welke vraag dan ook, die niet het eigenlijke program betreft.'¹⁰⁰

Tot overmaat van ramp keurden de drie partijen vervolgens op 30 september 1972 ook nog het door de commissie-Steenkamp voorbereide program af. De partijraden van ARP en KVP en de Unieraad besloten voor de komende parlementaire periode een richtlijn te vinden in de afzonderlijke programs 1971-1975 en het gemeenschappelijk urgentieprogram 1971-1975. Aan de partijbesturen droegen zij op deze programs, waar nodig, op de actuele politieke situatie toe te spitsen, respectievelijk in één gemeenschappelijk program samen te vatten.¹⁰¹

Het voorzittersoverleg verzocht hierop de directeuren van de wetenschappelijke instituten – Bibo, Hoogendijk en mevr. Sleijser-Tegelaar –, uitgaande van de verschillende programs, binnen veertien dagen een stuk van beperkte omvang op te stellen. Dit stuk verscheen als *Schets van beleid voor '73 en volgende jaren*. Tijd voor officiële goedkeuring door de verschillende partijorganen was er niet meer. Daarom werd het stuk betiteld als *Handleiding voor de fracties*. Als zodanig zou het tijdens de kabinetsformatie een rol spelen, naast 'Keerpunt '72' van de linkse partijen.

ARP, CHU en KVP moesten tenslotte in 1972 opnieuw een antwoord formuleren op de polarisatiestrategie van de progressieve drie. Anders dan in 1971 het geval was geweest, verschilden zij op dit punt ditmaal tamelijk sterk in opstelling.

Het vernieuwde partijbestuur van de KVP had reeds verscheidene malen blij gegeven van zijn voorkeur voor een coalitie met 'links'. Nog vóór de val van het kabinet-Biesheuvel, op 24

mei 1972, had KVP-voorzitter De Zeeuw een gesprek gevoerd met de voorzitter van de PvdA, A.A. van der Louw, over de verhouding tussen beide partijen. Zonder voorkennis van het KVP-bestuur had hij een uitnodiging voor dit onderhoud van zijn PvdA-collega aanvaard.¹⁰²

Ook de directeur van het partijbureau, Gribnau, en de nieuwe adjunct-secretaris op het partijbureau, A.C. Colijn, die was belast met de beleidsvoorbereiding, organisatie, vorming en voorlichting van de partij, stuurden in de richting van een coalitie met 'links', waarbij de mogelijkheid van een vóór de verkiezingen aan te gaan stembusakkoord met de progressieve drie niet werd uitgesloten.¹⁰³

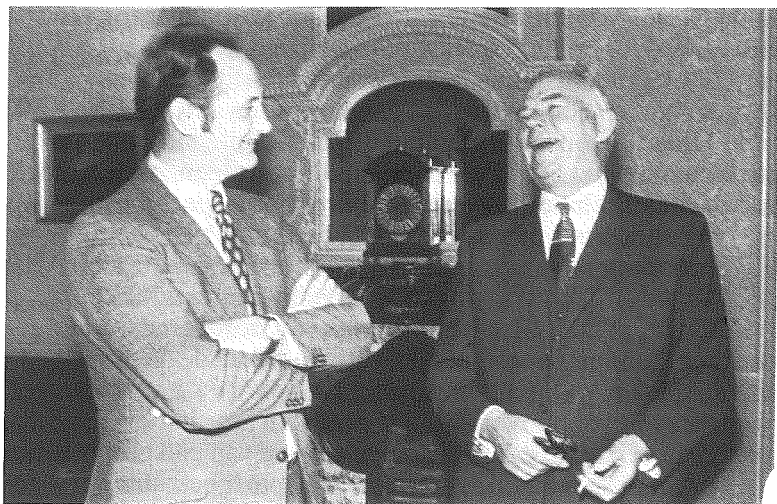
Op 16 augustus 1972 liet Schmelzer in een brief aan De Zeeuw echter weten er 'zeer overwegende bezwaren' tegen te hebben indien de KVP dit eenzijdig zou doen: 'Wanneer de KVP een voorkeur zou uitspreken, los van of tegen het standpunt van AR en CH, zou alles wat gezamenlijk zou kunnen zijn opgebouwd tussen de drie christen-democratische partijen op losse schroeven kunnen komen te staan. Het zou uiteraard tot spanning tussen de christelijke partijen leiden om het mild uit te drukken, de geloofwaardigheid van onze wil tot samenwerking tussen de drie zou in het geding komen en wij zouden door de zo vele ons bedreigende stromingen tegen elkaar worden weggeschreven.'¹⁰⁴ Ook de KVP-fractie, wier voorzitter de lijst aanvoerde, gaf – indien voor de keuze gesteld – in meerderheid prioriteit aan de christen-democratische samenwerking boven afspraken vooraf.¹⁰⁵

De ARP was intern verdeeld. Een deel van de partijleiding was van oordeel, dat er na de verkiezingen in beginsel ruimte moest zijn voor een coalitie met 'links'.¹⁰⁶ Ook de nummers twee en drie van de AR-lijst, Aantjes en J. Boersma, namen dit standpunt in.¹⁰⁷ De demissionaire premier Biesheuvel was hier echter op tegen en gaf dit zowel toen hij werd aangezocht als lijsttrekker als daarna duidelijk te kennen. Zo schreef hij in een brief aan Veerman, gedateerd 23 augustus 1972: 'Indien na de verkiezingen een samenwerking met de PvdA tot stand zou komen, kan ik niet reeds nu zonder meer verklaren, dat ik beschikbaar blijf voor de politiek.'¹⁰⁸

De Unie leek in 1972 onder invloed van de behoudende Centrumsgespreksgroep naar 'rechts' op te schuiven. Het door het Uniebestuur voorbereide lijstvoorstel, waarin de vooruitstre-

vende CHJO-voorzitter Huijsen op de vierde plaats stond, werd door de kiesverenigingen drastisch gewijzigd.¹⁰⁹ Anderzijds werd niet Udink, maar Tilanus de 'nieuwe' CHU-lijsttrekker.

Het gevolg van dit alles was dat de partijraden van ARP en KVP en de Unieraad op 30 september 1972 drie uiteenlopende resoluties aannamen. De KVP-partijraad achtte een parlementair meerderheidskabinet gewenst en droeg het partijbestuur op daartoe 'allereerst' een gesprek te voeren met D'66, PvdA en PPR om op basis van programvergelijking, tezamen met ARP en CHU, vóór de verkiezingen te streven naar een akkoord op hoofdlijnen.¹¹⁰ De AR-partijraad was van oordeel, dat door gesprekken zonder voorafgaande voorwaarden de verschillende mogelijkheden voor samenwerking reeds vóór de verkiezingen op basis van programvergelijking moesten worden onderzocht, waarbij 'in eerste instantie' de mogelijkheid van een gesprek met de PvdA moest worden nagegaan. Het partijbestuur werd gemachtigd om samen met CHU en KVP stappen te ondernemen.¹¹¹ De Unieraad, tenslotte, machtigde het bestuur om – op basis van programvergelijking en wederzijds vertrouwen – samen met de ARP en de KVP alle mogelijkheden tot vorming van een parlementair meerderheidskabinet, zonder voorwaarden vooraf, te onderzoeken. De Unieraad legde zich neer bij een mededeling van partijvoorzitter Verschuier en lijsttrekker Tilanus, dat huns inziens eerst met de PvdA diende te worden gesproken. In de resolutie werd op dit punt niets vermeld.¹¹² Niettemin nodigde het KVP-bestuur de besturen van de PvdA, D'66 en de PPR enkele dagen later, mede namens de ARP en de CHU, uit om in een gesprek de mogelijkheden af te tasten om te komen tot een akkoord op hoofdlijnen.¹¹³ Op 7 oktober 1972 verklaarden de congressen van de PvdA, D'66 en de PPR echter in een gezamenlijke resolutie, gelet op de opstelling van de ARP en de CHU, een gesprek met deze beide partijen niet zinvol te achten. De progressieve drie waren bereid zich over een gesprek met de KVP opnieuw te beraden wanneer de partij tijdens de algemene beschouwingen zou breken met het kabinet-Biesheuvel.¹¹⁴ Andriessen deelde hierop mee, dat de KVP zich niet van ARP en CHU liet losmaken. In een gezamenlijke verklaring met De Zeeuw noemde hij het 'onbehoorlijk', dat de progressieven van de KVP eisten het kabinet-Biesheuvel ten val te brengen, waarvan zij de hoofdlijnen van het beleid steunde.¹¹⁵ Daarmee was de gedachtenwisseling over een stembusakkoord

De 'inbraak' van Burger en de 'uitbraak' van Boersma. De demissionaire minister van Sociale Zaken, drs. J. Boersma (ARP), brengt op 27 februari 1973 zonder zijn partijleiding daarin te kennen een bezoek aan kabinetsformateur mr. J.A.W. Burger (rechts) en verklaart zich bereid tot een kabinet-Den Uyl toe te treden. Met zijn stap doorbrak Boersma, weldra gevolgd door De Gaay Fortman, het eensgezinde verzet van de antirevolutionaire Tweede-Kamerfractie o.l.v. mr. B.W. Biesheuvel tegen de vorming van een progressief kabinet, waarin de confessionelen slechts een bescheiden plaats kregen toegewezen.

feitelijk afgesloten. Een gesprek tussen de drie confessionele partijen en de VVD had, anders dan een jaar eerder, in 1972 niet plaats.

Hoewel ARP, CHU en KVP in 1972 derhalve niet zo ver gingen dat zij hun prille samenwerking volledig opofferden terwille van de kwestie van de intentieverklaring, is het in het licht van het bovenstaande niet verwonderlijk dat de verkiezingscampagnes wederom weinig gemeenschappelijk werden gevoerd. Slechts eenmaal werd een gezamenlijke verkiezingsbijeenkomst gehouden, te weten in Rotterdam. Voor het overige was er tijdens de campagne veel verdeeldheid. De drie partijen gingen intern en onderling verdeeld over grondslag en politieke koers de verkiezingen van 1972 en de daarop volgende kabinetsformatie in. Wat hen bond was hoogstens hun gezamenlijke stellingname tegen

de polarisatie. Andriessen sprak tijdens de KVP-partijraad van 4 november 1972 te Biddinghuizen in dit verband over 'de eigen weg van de christen-democraten in de Nederlandse politiek. Dat is de weg van het overleg, van de redelijkheid, van de verantwoordelijkheid voor iedereen, de weg van de solidariteit, de solidariteit vooral met hen die onder moeilijke omstandigheden niet extra in de knel moeten komen en dus extra steun moeten krijgen.'¹¹⁶

Bij de verkiezingen van 29 november 1972 leed de KVP voor de derde opeenvolgende maal een zware nederlaag. Zij kwam van 35 op 27 zetels. In een tijdsbestek van negen jaar was de fractie thans vrijwel gehalveerd. Datzelfde gold voor de CHU. Zij verloor bij de verkiezingen drie zetels en verkreeg dus slechts zeven Kamerzetels. De ARP, op haar beurt, boekte één zetel winst en kwam uit op 14 zetels. Tezamen vielen de confessionele partijen terug van 58 naar 48 zetels. De PvdA won vier zetels. Met 56 zetels kwamen de progressieve drie als de grootste combinatie uit de stembus. Een Kamermeerderheid was ook dit echter niet.

4.7 De formatie van het kabinet-Den Uyl

Wat zich tussen 29 november 1972 en 11 mei 1973 – de dag van de beëdiging van het kabinet-Den Uyl – voltrok, is elders uitgebreid beschreven.¹¹⁷ Hier zij slechts in herinnering gebracht hoe, ondanks de aanvankelijke verbittering over de door de antirevolutionairen J. Boersma en W.F. de Gaay Fortman getoonde bereidheid om – zonder hun partijleiding daarin te kennen – tot een kabinet-Den Uyl toe te treden, in de weken daarna de bereidheid in ARP- en KVP-kring groeide om een dergelijk kabinet althans te 'gedogen'. Niettemin lag de kwestie binnen elk van de drie partijen gecompliceerd.

In de CHU-fractie waren het fractievoorzitter Tilanus en W. Scholten, die ervoor pleitten het beoogde kabinet-Den Uyl te gedogen.¹¹⁸ Hoewel ook zij verbolgen waren over de wijze waarop de Unie in de formatie bejegend werd door de uit een christelijk-historisch milieu afkomstige PvdA-formateur J. Burger, lieten zij de opstelling van KVP en ARP zwaar wegen. Tevens speelde voor hen een rol, dat de CHU één ministerspost en één staatssecretariaat werden toegedacht door respectievelijk de KVP en de ARP.

Fractieeraad van de CHU onder leiding van drs. A.D.W. Tilanus (midden achter) over de kabinetsformatie, 13 maart 1973. Links van Tilanus de demissionaire bewindslieden dr. R.J.H. Kruisinga, mr. C. van Veen en drs. B.J. Udink. De voorpagina van het dagblad Trouw op tafel geeft de stand van zaken weer: 'Burger heeft CHU buiten spel gezet'. Met de vorming van het kabinet-Den Uyl kwam de CHU in de oppositie terecht, terwijl de KVP en de ARP het kabinet 'gedoogden'. De ontluikende christen-democratische samenwerking kwam daardoor onder zware druk te staan.

Een meerderheid van de CHU-fractie – bestaande uit Kruisinga, Van Leijenhorst, D.F. van der Mei, T. Tolman en H. Wisselink – hield er echter rekening mee, dat op korte termijn opnieuw verkiezingen zouden moeten worden gehouden en verwachtte voor die tijd geen concrete resultaten van de samenwerking van de confessionele partijen. Bij deelname aan een kabinet-Den Uyl zou de CHU zich bij de verkiezingen – opnieuw – onvoldoende kunnen profileren. Voorts vreesde men, dat deelname aan een kabinet-Den Uyl vanuit een ongelijkwaardige positie tot ernstige spanningen met de leden van de Unie zou leiden. De CHU was in het voorjaar van 1973 nog altijd een verdeeld huis, waar veel onderling wantrouwen heerste. Het ver-

werken van die problematiek kon niet ook nog een deelname aan het kabinet-Den Uyl verdragen. Deze en andere overwegingen brachten de fractie op 26 april 1973 tot het besluit niet langer haar medewerking te verlenen aan de informatie-Ruppert/Burger.¹¹⁹

Reeds tijdens een spoedvergadering van het bestuur van de CHU op 23 maart 1973, had Tilanus echter verklaard dat de christen-democratische samenwerking niet het kind van de rekening kon en mocht worden van de gang van zaken tijdens de formatie: 'Ten eerste zullen immers dergelijke taxatie-verschillen blijven voorkomen en in de tweede plaats zal de samenwerking niet door enkele Kamerleden gestalte krijgen maar door de leden, vanuit de kiesverenigingen en plaatselijke en regionale samenwerkingsverbanden.'¹²⁰ Tijdens de vergadering van de drie dagelijkse besturen van 27 april 1973 voegde Tilanus hieraan toe:

De binding van de ene fractie met het kabinet is anders dan die van de beide andere fracties, maar alledrie de fracties hebben een gemeenschappelijk program. De CH-fractie wil de samenwerking, zoals die gegroeid is tussen de fracties, niet laten bemoeilijken. Alle CH-fractieleden nemen met veel animo, genoegen en nut aan die samenwerking deel. Bij de CHU-fractie is de wil tot samenwerking aanwezig. Wij moeten er nu van maken wat er van te maken is. Spreker zal een hartstochtelijk beroep op de eigen fractie en op de beide andere fracties doen om de samenwerking zoveel mogelijk gestalte te geven. Wij moeten verder gaan met het streven naar samenwerking.

De zaak moet niet traineren; de mensen in de periferie moeten wij niet teleurstellen. Volgend jaar zijn er opnieuw verkiezingen.¹²¹

Op 4 mei 1973 besloot de KVP-fractie in grote meerderheid de totstandkoming van het kabinet-Den Uyl te gedogen, gedeeltelijk wegens de aanwezige voorkeur voor een regering met 'links', gedeeltelijk omdat er op dat moment geen reëel alternatief voorhanden leek.¹²² Drie fractieleden van de KVP stemden tegen, te weten W.G. Bremen, F.A.A.M. Fiévez en H.A.C.M. Notenboom.

Binnen de ARP-fractie voltrok zich op 4 mei 1973 een nog veel duidelijker scheiding der geesten. Zij besloot met acht tegen zes stemmen de totstandkoming van het kabinet-Den Uyl te gedogen. Vóór stemden Aantjes, De Boer, J. van Houwelingen, J. de Koning, mevr. J.G. Kraaijeveld-Wouters, J.N. Scholten, Veer-

man en Vermaat. Tegen stemden Van Dam, De Kwaadsteniet, mevr. J. van Leeuwen, Roolvink, Schakel en A. Schouten.¹²³

De voorstemmers hadden weliswaar ook moeite met het resultaat van de formatie, maar waren van oordeel dat er mede gelet op de uitslag van de verkiezingen – waarbij ARP, CHU, KVP en VVD, nadat zij in 1971 reeds gezamenlijk waren teruggeval- len van 86 naar 74 zetels, verder terrein hadden verloren tot 70 zetels, terwijl de breuk tussen deze partijen en DS'70 tijdens de lijmpoging van Y. Scholten onherstelbaar was gebleken – niet veel serieuze alternatieven bestonden. Ook meenden zij dat er een brug moest worden geslagen naar de PvdA, teneinde bij een toekomstige formatie tot genormaliseerde verhoudingen te komen. Met name fractievoorzitter W. Aantjes heeft om deze redenen – nadat Biesheuvel door het verstrijken van de grond- wettelijke termijn van drie maanden van verenigbaarheid van ministerschap en Kamerlidmaatschap op 7 maart 1973 had bedankt voor de Kamer – de totstandkoming van het kabinet-Den Uyl bevorderd en tijdelijk de ongelijkwaardige positie van ARP en KVP in het kabinet aanvaard. Aantjes was na zijn studie rech- ten aan de Rijksuniversiteit te Utrecht algemeen secretaris ge- weest van de Nederlandse Christelijke Aannemers- en Bouw- vakpatroonsbond (NCAB) en was sinds de fusie van de NCAB met de NKAB in 1969 tot Algemeen Verbond Ondernemers Bouwnijverheid (AVOB) algemeen adviseur van dit verbond. Sinds 1959 maakte hij deel uit van de Tweede-Kamerfractie van de ARP, waar hij zich mede onder invloed van Berghuis gelei- delijk had ontwikkeld van een vertegenwoordiger van de tradi- tiele antirevolutionaire denkrichting tot een vertegenwoordi- ger van de evangelisch-radicalen richting.¹²⁴

De prijs voor de ARP was hoog. Op 11 mei 1973, de dag waar- op het kabinet-Den Uyl werd beëdigd, maakte oud-premier Biesheuvel zijn vertrek uit de politiek bekend. Zoals vermeld, had hij hierop reeds gezinspeeld toen hij was aangezocht als lijst- trekker.¹²⁵ Kuiper bracht hier tijdens een gesprek tussen Bies- heuvel en een delegatie uit het AR-partijbestuur op 16 juni 1973 tegenin: 'De partij heeft Biesheuvel als lijsttrekker aanvaard, maar daarmee heeft Biesheuvel ook de partij als zodanig aan- vaard.'¹²⁶ Biesheuvel toonde zich op dit punt echter onver- murwbaar: 'Spreker is door de politieke hel heengegaan. Spre- ker heeft 17 jaar hard voor de partij gelopen en spreker kan dit niet accepteren. Tengevolge van het beleid van anderen komt

spreker niet in de partij terug. (...) De ARP moet maar gewoon vergeten, dat Biesheuvel lijstaanvoerder is geweest.¹²⁷

Tezamen met J. de Koning, die de nieuwe AR-partijvoorzitter werd nadat Veerman was toegetreden tot het kabinet-Den Uyl als staatssecretaris van Onderwijs,¹²⁸ maakte Aantjes tussen 11 mei 1973 en de AR-partijraad van 22 en 23 juni 1973 een rondgang¹²⁹ langs de 18 Kamercentrales van de partij om uitleg te geven van het door hem gevoerde beleid. De Koning, die een overtuigd voorstander was van samenwerking met CHU en KVP, had sociale geografie gestudeerd aan de Rijksuniversiteit te Utrecht. Na zijn doctoraalexamen te hebben afgelegd, verrichtte hij enige tijd sociologisch onderzoek ten behoeve van het Convent van christelijk-sociale organisaties en was hij wetenschappelijk ambtenaar aan het Instituut voor sociale wetenschappen van de VU. Voor de ARP was De Koning van 1969 tot 1971 lid geweest van de Eerste Kamer. Sinds 1971 was hij lid van de AR-Tweede-Kamerfractie en van het Europees Parlement. Halverwege zijn leven was hij overgegaan van de Gereformeerde Kerken in Nederland naar de Nederlandse Hervormde Kerk.

Tijdens de rondgang die De Koning met Aantjes maakte langs de AR-Kamercentrales bleek de verontwaardiging binnen de partij aanzienlijk.¹³⁰ In het hierboven gememoreerde gesprek tussen Biesheuvel en een delegatie uit het AR-partijbestuur verklaarde De Koning:

Wij moeten niet terechtkomen in een positie waarin de partij zich pro en contra Biesheuvel opstelt.

Gebeurt dit, dan voorziet spreker een verhouding van 80% tegenover 20%.¹³¹

Het lid van het partijbestuur J. Oosterhuis merkte in hetzelfde gesprek op: 'Een taxatie van spreker is, dat circa 90% van onze kiezers achter Biesheuvel staat.'¹³²

4.8 De oprichting van het CDA

Tijdens de kabinetsformatie was de bezinning over de nota van de Contactraad en daarmee over de toekomst van de confessionele politiek doorgegaan. Zo concludeerde de KVP-top op 19 januari 1973 tijdens de voorbespreking van een groot bezinningsweekeinde, dat er in Nederland plaats was voor een derde

partij naast de PvdA en de VVD en dat deze ook gewenst was. Met name oud-premier De Jong beklemtoonde het belang van de samenwerking met de beide zusterpartijen: 'De heer De Jong acht het toppunt van trouweloosheid, wanneer wij nu ARP en CHU loslaten. (...) De heer De Jong benadrukt nog eens, dat je alles moet blijven doen om bij elkaar te komen. De bases van de verschillende partijen hebben tijd nodig om aan elkaar te wennen.'¹³³

Het gezelschap als geheel achtte ten aanzien van de samenwerking de laatste ronde geslagen. Het evangelie was 'een stuk cement', maar volgens de notulen van de bijeenkomst waren de meesten van mening dat er niet meer christelijke wijn bij moest. Er werd verschillend gedacht over de 'second best' oplossing: een confederatie met één fractie en één lijst, het uitstippelen van een eigen marsroute met de consequentie dat ook bondgenootschappen aangegaan konden worden zonder ARP en CHU, dan wel varianten hier tussenin.¹³⁴

Naar aanleiding van de aarzelingen binnen de ARP over de nota van de Contactraad stelde het dagelijks bestuur van deze partij op 14 december 1972 een werkgroep in onder voorzitterschap van Goudzwaard, met D. Corporaal als secretaris.¹³⁵ Binnen deze werkgroep stonden twee stromingen tegenover elkaar. Tijdens de bijeenkomst van de commissie op 9 januari 1973 merkte Hoogendijk, die een representant was van de eerste stroming, op:

Hoogendijk kan zich voorstellen, dat aan de kiesverenigingen een aantal maatstaven wordt meegegeven. Uit de woorden van Veerman proeft spreker eigenlijk dat ook een alternatief stuk voor de nota van de Contactraad nodig is. Voor spreker is dat een nieuw stuk, waarin dan staat hoe het eigenlijk is.

Spreker vindt dat laatste in feite onaanvaardbaar. Gebeurt dat, dan zal spreker niet verder aan de discussies deelnemen.

*Het is een goede zaak om een stuk begeleiding te geven en om duidelijk te maken waarom wij tot een bepaalde besluitvorming moeten komen. Zaken echter die communautair zijn besproken moeten wij ook communautair besluiten.*¹³⁶

In *Anti-Revolutionaire Staatskunde* van januari 1973 formuleerde Hoogendijk het nog pregnanter. De nota van de Contactraad was volgens hem 'niet meer dan een eerste schetsmatige tekening'. Hoogendijk liet hier echter op volgen:

Maar ik voeg er aan toe: waar vinden wij in AR-kring een betere analyse van wat er in de politiek aan de hand is? Waar vinden wij een analyse die dieper graaft? Waar wordt het wezenlijke van de ARP uit vroeger dagen beter opnieuw geactiveerd en tot basiskapitaal gemaakt voor een nieuwe onderneming? Waar worden concreter organisatorische lijnen getrokken naar de toekomst op een wijze waarin het levensgevoel van de huidige generatie recht wordt gedaan? Het gaat niet aan de nota te verwerpen, omdat daarin het vertrouwde beeld van de AR-Partij-oude-stijl ontbreekt. Wij zouden de nota integendeel moeten verwerpen indien die niet meer zou geven dan een weg tot herleving van deze AR-Partij-oude-stijl. De opgave is juist, het bezit dat ons is toevertrouwd niet als de vreesachtige rentmeester te conserveren, maar in te brengen in een vernieuwde politieke onderneming, opdat dit bezit vrucht drage.¹³⁷

Van zijn kant vroeg Algra, die tot de andere stroming behoorde, zich af, of hij zich door deel te nemen aan het gesprek in de werkgroep-Goudzwaard niet bond aan de nota: 'Spreker wil in alle openheid zeggen, dat spreker daar nog niet aan toe is. (...) Spreker ziet graag de mogelijkheid van een verbinding van lijsten tot stand komen. Iedere partij kan dan een eigen image en een eigen profiel naar voren brengen. Ook vroeger werd vóór verkiezingen samengewerkt. Men heeft nu echter uitdrukkelijk gezegd, dat het om één partij gaat en men wil daarbij een streep zetten onder de ARP en in feite afscheid nemen van de ARP, zoals die tot nu toe is geweest. Spreker wijst dit resoluut van de hand.'¹³⁸

De reserves van Algra werden nog versterkt toen op 10 januari 1973 de zogeheten 'Aktiegroep Nieuwe Partij' zich met een manifest in de discussie over de toekomst van de partij mengde.¹³⁹ Deze groep, voortgekomen uit een initiatief van de inmiddels totstandgekomen Federatie van christen-democratische jongeren KVPJG-CHJO,¹⁴⁰ bestond uit circa 170 personen uit diverse partijen, maar vooral uit de drie confessionele partijen. Vier van hen – Bleumink, De Bruyn, Huijsen en Nuyens – waren mede-ondertekenaars van de nota van de Contactraad.¹⁴¹ De Aktiegroep Nieuwe Partij riep op tot partijvernieuwing in de KVP gericht op openheid in de grondslag en een progressief beleid, op te bouwen vanuit de partijen die in het centrum van de Nederlandse politiek opereerden: KVP en D'66.¹⁴²

Tijdens de bijeenkomst van de werkgroep-Goudzwaard op 22

januari 1973 stelde Algra voor een noot toe te voegen aan de voorliggende notitie, waarin zou komen te staan dat een van de leden van de werkgroep van oordeel was dat er op dat moment reeds een zodanig verschil van mening bestond – ook tussen de ondertekenaars van de nota van de Contactraad –, dat de notitie wel uitgangspunt kon zijn voor een verder gesprek, maar niet voor de opheffing van de ARP en de oprichting van een nieuwe partij.¹⁴³

Toen verschillende werkgroepsleden – onder wie T.P. van der Kooy en Rothuizen – hem hierin bijvielen, gaf Veerman toe dat het wat ver zou gaan een concrete toezegging te doen over het komen tot één partij. Beter was het volgens hem een voorwaardelijke formulering te kiezen, in die zin dat er meer organisatorische eenheid kon komen naarmate er meer eensgezindheid over het bijbelse uitgangspunt zou blijken te zijn. Algra kon hiermee instemmen en had geen behoefte meer aan een aparte noot in de notitie.¹⁴⁴ Hierop werd de door Veerman voorgestelde formulering overgenomen.¹⁴⁵

In een notitie, die in april 1973 werd aangeboden aan de kiesverenigingen ter begeleiding van de discussie over de nota van de Contactraad, sprak het bestuur van de Unie – gelet op de inhoud van de nota *Op weg naar een verantwoordelijke maatschappij* – het vertrouwen uit dat de nieuw te vormen christen-democratische partij een christelijke partij zou worden. De vorming van een federatief verband werd in de bestuursnotitie genoemd 'als overgang naar de ene christen-democratische partij, die er zal moeten komen'.¹⁴⁶

Enige dagen na de verschijning van deze notitie publiceerden enkele theologen en andere uit de Unie afkomstige personen – P.A. Elderenbosch, W.A.B. Hagen, Van Leijenhorst, S.K. Meijers en mevr. J.A. van Ruler-Hamelink – een kritische reactie op het bestuursstandpunt. De briefschrijvers stelden, verwijzend naar in de nota gebruikte termen als 'basisfilosofie' en 'inspiratiebron', onder meer: 'Het samenbindende element van de christen-democratische partij is het beginsel, het uitgangspunt. Het is niet de afgeleide: "de politieke strategie". Deze dient juist daaraan namelijk te worden getoetst. (...) Het zal niet zo zijn, maar de indruk wordt gewekt (in de nota van de Contactraad) dat men zijn kracht is gaan zoeken in het uitwendig pragmatisme en de bron daarbij losliet.'¹⁴⁷ Zij stonden echter waarschijnlijk slechts voor een relatief kleine groep binnen de Unie, die in overwe-

gende mate vrede leek te hebben met de formulering van de grondslag in de nota van de Contactraad.¹⁴⁸

Op 12 april 1973 stelden de dagelijkse besturen van ARP, CHU en KVP een Stuurgroep van twaalf vertegenwoordigers in, die tot taak kreeg om op basis van de voorstellen van de Contactraad een gezamenlijke resolutie voor de Unieraad en partijraden voor te bereiden. Namens de ARP maakten van de Stuurgroep deel uit Aantjes, Corporaal, Kuiper, Veerman; namens de CHU Janssen van Raay, Kaland, Tilanus, Verschuier; namens de KVP Andriessen, mevr. J.J.M.S. Leyten-de Wijkerslooth de Weerdesteyn, Steenkamp en De Zeeuw. Voorzitterschap en secretariaat zouden per drie maanden wisselen. Als eersten werden Veerman en Corporaal hiermee belast.¹⁴⁹

In de hierop volgende weken was de ontredde over het verloop en de uitkomsten van de kabinetsformatie duidelijk merkbaar. Zo stelde Steenkamp tijdens een vergadering van de drie dagelijkse besturen, dat hij in de huidige situatie het CDA niet zag zitten: 'Doorslaggevend acht spreker dat twee partijen in het kabinet zitten en dat één partij buiten het kabinet staat. Hoe kun je nu in zo'n situatie een CDA oprichten als politieke mantel? Spreker ziet dit duidelijk anders dan de CHU.'¹⁵⁰ In de Stuurgroep noemde hij het 'ongelooflijk' wat er gebeurde: 'Jarenlang zijn wij met elkaar bezig geweest om na te gaan hoe het evangelie in ons politiek bezig zijn moet functioneren. Dat heeft tal van moeilijkheden gegeven. Nu hebben wij elkaar gevonden en nu komt er ter elfder ure een kink in de kabel. Een tweedeling moeten wij niet accepteren. Wij moeten nu de keuze doen, die bepalend is voor de komende jaren. (...) Spreker meent, dat het nu gaat om de laatste kans. Of zijn er mensen, die denken dat wij over één à twee jaar een kans hebben?'¹⁵¹ Deze laatste vergadering eindigde in volstrekte mineur. Steenkamp concludeerde, 'dat er niets gevonden is voor het dichten van het gat van de geloofwaardigheid. Spreker ziet niet hoe de kloof te overbruggen.'¹⁵²

Ondanks de schijnbaar uitzichtsloze situatie in het parlement bleek het in de maanden mei en juni 1973 echter mogelijk binnen de Stuurgroep van ARP, CHU en KVP overeenstemming te bereiken over een gezamenlijke ontwerp-resolutie voor de Unieraad en de partijraden van ARP en KVP. Deze ontwerp-resolutie stelde dat de in de nota van de Contactraad geschetste hoofdlijnen voor een politieke strategie voor de jaren zeventig in overwegende mate voldeden aan de eisen, die gesteld konden

worden aan een strategie en een beleid van een partij, die bij voortduring op de uitdaging van het evangelie wilde antwoorden. Een beroep werd gedaan op de gemeentelijke en provinciale partij-organen om bij en na de verkiezingen van 1974 ten aanzien van program, lijst en fractie tot een zo groot mogelijke eenheid te komen, opdat in de Provinciale Staten en gemeenteraden de christen-democratische verbondenheid duidelijk tot uitdrukking zou komen. Volgens de ontwerp-resolutie mochten de bij de kabinetsformatie aan het licht gekomen meningsverschillen geen blijvende invloed hebben op de bestaande politieke verwantschap alsmede de groeiende samenwerking tussen de fracties in de Tweede Kamer. De ontwerp-resolutie stelde daarom voor te besluiten tot de oprichting van een 'Christen Democratisch Appèl'. Dit CDA zou vooralsnog het karakter dragen van een samenwerkingsverband. Het diende echter op korte termijn een nieuwe organisatievorm te krijgen, waarin zowel aan de politieke eenheid als aan de geestelijke verscheidenheid tussen de drie partijen werd rechtgedaan. Het CDA kwam volgens de ontwerp-resolutie onder leiding te staan van een bestuursorgaan en zou zich richten tot het gehele Nederlandse volk. Ook rechtstreeks tot het CDA toetredende leden zouden daarom worden vertegenwoordigd in het bestuursorgaan. Tenslotte deed de ontwerp-resolutie een beroep op de fracties van de drie partijen in de Tweede en de Eerste Kamer hun werkzaamheden zodanig te integreren, dat vóór het najaar van 1973 de eensgezindheid van de drie partijen zou worden weerspiegeld in het beleid van de fracties.¹⁵³

In de ontwerp-resolutie werd voor de eerste maal de naam 'Christen Democratisch Appèl' gebruikt. De nota van de Contactraad had gesproken over 'christen-democratische beweging'. Op de benaming 'beweging' bestond echter kritiek. Het werd een te vaag begrip gevonden, dat de meesten niet associeerden met een blijvende structuur. Het is een suggestie van Veerman geweest om het woord 'Appèl' te gebruiken.¹⁵⁴

Tekenend voor de politieke wil om iets tegenover de uitkomst van de kabinetsformatie te stellen was, dat de door de Stuurgroep voorbereide ontwerp-resolutie door de drie partijbesturen ongewijzigd naar de partijraden van de ARP en de KVP en de Unieraad werd doorgezonden. Dit betekende echter niet, dat er geen discussie plaatsvond over de voorgenomen intensivering van de samenwerking.

Voor al in de Unie waren de meningen verdeeld. Op 26 mei 1973 verscheen een verklaring van 48 Unieleiden, die van mening waren dat de algemene vergadering zou moeten besluiten de samenwerking van de drie partijen de gestalte te doen geven van één nieuwe partij en dat de uitvoeringsbesluiten er tevens toe zouden moeten leiden dat bij de eerstvolgende Kamerverkiezingen met één lijst werd uitgekomen.¹⁵⁵ Ook zonden begin juni tien leden uit de progressieve vleugel van de CHU een brief naar de stuurgroep van ARP, CHU en KVP met het verzoek een zo sterk mogelijke ontwerp-resolutie voor te bereiden, waarin in elk geval een uitspraak zou dienen te staan over het samenstellen van gemeenschappelijke lijsten voor de eerstvolgende verkiezingen.¹⁵⁶

Oud-minister Beernink, daarentegen, schreef naar aanleiding van de uitkomst van de kabinetsformatie in het *Friesch Dagblad*: 'Nu deze breuk er zo duidelijk ligt, zou het dwaasheid zijn de KVP en de ARP als regeringspartijen te laten samensmelten met de CHU als oppositiepartij. Voor de radio heb ik gezegd, dat dit hetzelfde zou betekenen als wanneer een geheelonthouders-vereniging een fusie zou aangaan met een vereniging van caféhouders.'¹⁵⁷ Medio juni 1973 ontvingen de kiesverenigingen van de CHU een mede door Beernink ondertekende brief van de Centrumsgespreksgroep. In deze brief dreigde de groep dat er, wanneer de ontwerp-resolutie in deze vorm zou worden aanvaard, maar één uitweg was, te weten 'het voortzetten, eventueel nieuw oprichten van onze CHU'.¹⁵⁸

Binnen de ARP spraken de Tweede-Kamerleden De Boer, De Kwaadsteniet, mevr. Van Leeuwen, Schouten, en Vermaat zich publiekelijk uit tegen de ontwerp-resolutie.¹⁵⁹

Vertegenwoordigers van de KVP-top voerden op hun beurt op hoog niveau overleg met ARP en CHU teneinde duidelijk te maken, dat indien op 23 juni niet een beslissende stap op de weg naar eenwording van KVP, ARP en CHU zou worden gezet, het vrijwel zeker was dat de KVP in het die avond te houden overleg van de drie partijbesturen zou aankondigen zich te willen 'herbezinnen' op een eigen politieke toekomst.¹⁶⁰

Zover kwam het niet. Op 23 juni 1973 aanvaardde de KVP-partijraad de door de Stuurgroep opgestelde resolutie met 186 stemmen vóór, 67 stemmen tegen en één onthouding. Voorzitter De Zeeuw verklaarde 'met volle overtuiging' een stap terug te hebben gedaan: 'Op de partijraad van 27 november 1971 heb ik ge-

zegt: "Ik vermoed, dat de vormgeving van die openheid een partij impliceert, die naast het evangelie ook andere inspiratiebronnen erkent en die dus niet exclusief christelijk is." Over dit laatste zijn we het allen eens. Met betrekking tot het eerste heb ik een stap teruggedaan: voor de nieuwe politieke organisatie geldt geen nevenschikking van andere uitgangspunten naast het evangelie. Die stap terug is geen gevolg van de onderhandelingen tussen partijen, maar de consequentie van hetgeen er leeft in mijn eigen partij, uw partij, onze partij. Daarnaar heeft een voorzitter zich te voegen, niet alleen in Kaatsheuvel maar meer nog in uw partijraad. Ik heb dat met volle overtuiging gedaan.¹⁶¹ Tijdens de algemene vergadering van de CHU richtte de discussie zich, zoals kon worden verwacht, met name op de passage in de ontwerp-resolutie over de eensgezindheid in het parlement. Tijdens de vergadering kwam een door het lid van het dagelijks bestuur en de Unieraad H. Eversdijk opgestelde motie-Heinkenszand aan de orde. Volgens deze motie diende de bewuste passage uit de resolutie te worden opgevat als een oproep tot samenwerking van de fracties op basis van het gemeenschappelijk urgentieprogramma 1971-1975 en de *Schets van beleid*, zoals die door de besturen van ARP, CHU en KVP was bestempeld tot *Handleiding voor de Kamerfracties* bij het te voeren beleid. Daarmee nam de motie afstand van de beleidsvoornemens van het kabinet-Den Uyl.

Het Uniebestuur liet de motie-Heinkenszand, waarin tevens het fractiebeleid gedurende de formatie werd goedgekeurd, gelijktijdig met de resolutie inzake de oprichting van het CDA in stemming brengen. Een duidelijke meerderheid van de stemgerechtigde afgevaardigden van de kiesverenigingen¹⁶² steunde op deze wijze uiteindelijk de oprichting van het CDA, nadat Tilanus nog had opgemerkt dat de les van de formatie en de verkiezingen was, 'dat de PvdA en in wezen ook de VVD ondanks hun politieke tegenstellingen één gemeenschappelijk belang hebben, het bestrijden en bij voorkeur definitief lam leggen van de christen-democratische partijen. In dit opzicht hebben de KVP, ARP en CHU eveneens één groot gemeenschappelijk belang: namelijk de versterking en uitbouw van de christen-democratie in ons land.'¹⁶³

De AR-partijraad aanvaardde met 116 tegen 80 stemmen een amendement van de provinciale organisatie Gelderland op de zinsnede 'van een partij, die bij voortduring op de uitdaging van

het evangelie wil antwoorden'. Aan deze zin werd, mede naar aanleiding van de in de voorgaande jaren gevoerde discussie over de 'open' partij, toegevoegd: '(...) en die zich daartoe laat zeggen door de verplichtende norm van het evangelie, zodat er geen sprake kan zijn van gelijkwaardigheid van andere inspiratiebronnen.'¹⁶⁴ Hierop werd de resolutie aanvaard met 170 tegen 38 stemmen.

Nog dezelfde avond besloot de Stuurgroep namens de drie partijbesturen aan de Kiesraad te verzoeken de benaming 'Christen Democratisch Appèl (CDA)' te registreren, zodat er bij verkiezingen gezamenlijk gebruik van kon worden gemaakt.¹⁶⁵

4.9 Het groeimodel

Het bij de resolutie van 23 juni 1973 ingestelde bestuursorgaan van het CDA koos Steenkamp tot zijn vaste voorzitter. Krajenbrink werd secretaris.¹⁶⁶ Beide personen, die eerder respectievelijk voorzitter en secretaris van de Contactraad waren geweest, zouden deze functies tot aan de fusie, in 1980, blijven vervullen.¹⁶⁷ De overige leden van het bestuursorgaan waren mevr. M.H.M.F. Gardeniers-Berendsen (KVP) als penningmeester, en Janssen van Raay (CHU) en R. Zijlstra (ARP) als vice-voorzitters.

De vergaderingen van dit bestuursorgaan verliepen moeizaam. Debet daaraan was met name de moeizame verhouding tussen de fractieleiders Aantjes, Andriessen en Kruisinga, die als adviseurs van het bestuursorgaan optraden. Daarbij kwam dat het bestuursorgaan in feite geen beslissingsbevoegdheid had, maar slechts voorstellen formuleerde, die vervolgens door elk van de drie partijbesturen moesten worden gefiatteerd. De gesprekken droegen hierdoor in feite het karakter van onderhandelingen tussen de partijen. Tenslotte speelde bij de problemen van organisatorische aard, waar het in het bestuursorgaan met name om ging, voortdurend de vraag of de lijn van de ene dan wel van de andere partij moest worden voortgezet, of welk compromis te vinden was. Als gevolg hiervan was er – zoals de secretaris, Krajenbrink, het achteraf formuleerde – sprake van 'een voortdurende machtsstrijd, vaak tot in details'.¹⁶⁸

Niettemin slaagde het bestuursorgaan er op 20 november 1973 in overeenstemming te bereiken over een ontwerp-resolutie

voor de partijraden en de Unieraad van 15 december 1973, waarin het besluit tot pre-federatieve samenwerking nader werd uitgewerkt.¹⁶⁹ De ontwerp-resolutie, die een compromis-karakter droeg, stelde dat het proces van politieke eenwording voortgang diende te vinden en niet wezenlijk mocht worden onderbroken door het verschil in parlementair-politieke benadering van het kabinet-Den Uyl. Bij de eerstvolgende Tweede-Kamerverkiezingen moest de christen-democratische verbondenheid 'maximaal' tot uitdrukking worden gebracht: 'De mogelijkheid van verbinding van drie afzonderlijke lijsten is daartoe niet het geëigende middel. Wij willen derhalve één CDA-lijst c.q. CDA-lijsten tot stand brengen.'¹⁷⁰ Tegelijkertijd sprak de resolutie in de inleiding uit, dat een volledige integratie anno 1974 nog niet te verwezenlijken was. Daarom werd gekozen voor een 'groeimodel', waarin politieke en organisatorische eenwording elkaar voortdurend zouden ondersteunen en belangrijke bevoegdheden pas kort voor de fusiedatum zouden worden overgedragen aan het CDA.¹⁷¹

Vóór 1 mei 1974 dienden volgens de resolutie de ontwerpen van de statuten en reglementen van het CDA bij de drie partijbesturen te zijn ingediend. In deze statuten zou inzake de grondslag van de te vormen partij de volgende formulering worden opgenomen: 'Het Christen Democratisch Appèl aanvaardt het evangelie als richtsnoer voor het politieke handelen.'¹⁷²

Hiernaast werd het zogeheten 'rechtstreeks lidmaatschap' van het CDA geïntroduceerd. Leden van de ARP, de CHU en de KVP zouden *qualitate qua* lid zijn van het CDA, anderen konden rechtstreeks lid worden van het CDA.¹⁷³ Deze door CHU-secretaris Janssen van Raay voorgestelde constructie voorkwam, dat er – zoals de KVP wilde, maar de ARP en de CHU juist wensten te voorkomen – in feite een vierde partij werd opgericht.¹⁷⁴

Tenslotte vermeldde de nieuwe ontwerp-resolutie de instelling van een Permanente Program Advies Commissie (PPAC). Deze PPAC, waarvan Y. Scholten voorzitter en Schmelzer vicevoorzitter werd, kreeg tot taak binnen het CDA de bezinning te stimuleren op de relatie tussen levensbeschouwing en politiek handelen en het algemeen bestuur te adviseren over de hoofdlijnen van het beleid alsmede over de uitvoering en bijstelling van het program.¹⁷⁵

Op 15 december 1973 aanvaardden de partijen de resolutie met

overgrote meerderheid.¹⁷⁶ De drie partijen namen echter tevens aanvullende moties en resoluties aan. Zo sprak de KVP-partijraad uit, dat de ontwerp-resolutie niet in voldoende concrete mate tegemoetkwam aan de verwachtingen die bij de aanvaarding van de resolutie van 23 juni 1973 gewekt waren, zowel ten aanzien van een spoedige totstandkoming van één politieke opstelling in de landspolitiek als ten aanzien van een snelle eenwording van de partijpolitieke organen van ARP, CHU en KVP.¹⁷⁷ Deze motie, ingediend door de kringvoorzitters van Amsterdam, Brabant, Den Haag, Den Helder, Dordrecht, Drenthe, Friesland, Gelderland, Groningen, Haarlem, Leiden, Limburg, Overijssel, Rotterdam en Utrecht werd met overgrote meerderheid van stemmen aangenomen.¹⁷⁸

De belangrijkste motie was echter zonder twijfel die van de Unieraad, waarin de zogeheten 'politieke hypotheek' werd vastgelegd. Kort na de Tweede-Kamerverkiezingen van 1972 had Tilanus zijn fractiegenoten laten weten het voorzitterschap van de fractie niet langer te ambiëren, teleurgesteld als hij was over het door de Unie behaalde verkiezingsresultaat. Mede gelet op het feit dat Tilanus lijsttrekker was geweest, had de fractie hem verzocht om althans tijdens de formatie nog als haar onderhandelaar te willen optreden. Toen de formatie echter ten einde was gekomen, was hij afgetreden als fractievoorzitter. De zeven leden tellende fractie had R.J.H. Kruisinga tot zijn opvolger gekozen. Kruisinga was van 1956 tot 1960 keel-, neus- en oorarts geweest in Leeuwarden en van 1960 tot 1962 geneeskundig inspecteur van de volksgezondheid in de provincie Friesland. In de daaropvolgende jaren had hij ambtelijk functies vervuld op het ministerie van Sociale Zaken en Volksgezondheid, tot hij in 1967 staatssecretaris op dit departement werd in het kabinet-De Jong. Na in de zomer van 1971 korte tijd de CHU-Tweede-Kamerfractie te hebben voorgezeten, was hij toegetreden tot het kabinet-Biesheuvel als staatssecretaris van Verkeer en Waterstaat.

Na de formatie van het kabinet-Den Uyl bleven de onder het kabinet-Biesheuvel gegroeide contacten tussen de fracties van ARP, CHU en KVP bestaan.¹⁷⁹ Periodiek kwamen de drie fractiebesturen bijeen, teneinde te pogen het beleid op elkaar af te stemmen. Ook vonden gemeenschappelijke fractiestudiedagen plaats.¹⁸⁰ Tijdens het eerste jaar van het kabinet-Den Uyl bleek het in diverse gevallen mogelijk, dat sprekers van ARP, CHU

en KVP namens de drie fracties het woord voerden in de Kamer. Ook het commissie-overleg werd voortgezet. De commissies voor Onderwijs en Milieuhygiëne waren de eerste die, met instemming van de fracties, tot volledige integratie besloten. In diverse andere commissies groeide een informele samenwerking.¹⁸¹

In het bijzonder in de eerste periode van zijn fractievoorzitterschap trachtte Kruisinga, die een van de drijvende krachten was geweest achter de beslissing van de CHU-fractie om niet langer mee te werken aan de informatie Ruppert/Burger, echter tegelijkertijd door oppositie te voeren tegen het kabinet-Den Uyl de Unie een duidelijker profiel te geven.

Op 15 december 1973 nam de Unieraad met algemene stemmen een motie aan, die ter vergadering was voorbereid door een commissie bestaande uit Blankestijn, Eversdijk, Janssen van Raay, G. van Muiden, Y. Scholten, Jhr. F.O.J. Sickinge en mevr. Tegelaar. In deze motie aanvaardde de Unieraad de door het CDA-orgaan voorgestelde resolutie, 'met dien verstande dat de beslissing door de bevoegde Unie-organen, of tot één lijst, danwel lijstverbinding, of gescheiden optrekken zal moeten worden genomen tegen de achtergrond van de feitelijke parlementaire politieke situatie vóór de eerstvolgende verkiezingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal'.¹⁸²

4.10 De Staten- en raadsverkiezingen van 1974

Op 7 februari 1974 verzond Steenkamp een vertrouwelijke brief aan de leden van het bestuursorgaan van het CDA, waarin hij mededeelde 'ernstig ongerust' te zijn over de politieke ontwikkeling: 'Ik heb in mijn leven nogal wat ervaring opgedaan in het bedrijfsleven, op het universitaire vlak, op kerkelijk gebied en in de politiek. Ik heb echter, als ik nu eens terugkijk, nog nooit meegemaakt dat een groep mensen zo zeer bezig was met een bewuste poging tot zelfmoord als bij ons het geval is. (...) Wij lijken met elkaar op kleine kinderen die bijna moedwillig het eigen zo moeizaam gemaakte bouwwerk kapot gooien. Wat hebben wij eraan of wij kleine veldslagen ieder voor zich winnen, maar de gezamenlijke veldtocht verliezen?'¹⁸³ Volgens Steenkamp beschikten de christen-democraten niet over een eigen gezicht in de Nederlandse politiek. Dit was gegeven de parlemen-

tair-politieke situatie van het moment moeilijk, maar het doel van ARP, CHU en KVP was toch geweest om zoveel mogelijk een gezamenlijke opstelling te vinden. Dat was mislukt en Steenkamp beschouwde dit mede als het falen van hem persoonlijk: 'De voorzitter van het CDA is er niet in geslaagd om iets van een politieke lijn tussen de fracties te verwezenlijken. Het is, mevrouw, mijne heren, onmogelijk om zo door te gaan, en ikzelf doe het dan ook niet. Ik heb als voorzitter van het CDA geld, gezondheid, heel veel tijd en mijn politieke reputatie ingezet voor deze zaak waarin ik geloofde, maar ik ben niet bereid ook nog mijn persoonlijke geloofwaardigheid hieraan op te offeren.'¹⁸⁴ Het was volgens Steenkamp van vitaal belang, dat de fractiebesturen zich op korte termijn zouden beraden over de volgende vraag: hoe kon een gebaar worden gemaakt, waarbij èn de verbondenheid van de christen-democratie èn de gezamenlijke identiteit, het eigen profiel ten opzichte van deze regering zichtbaar werd gemaakt?¹⁸⁵

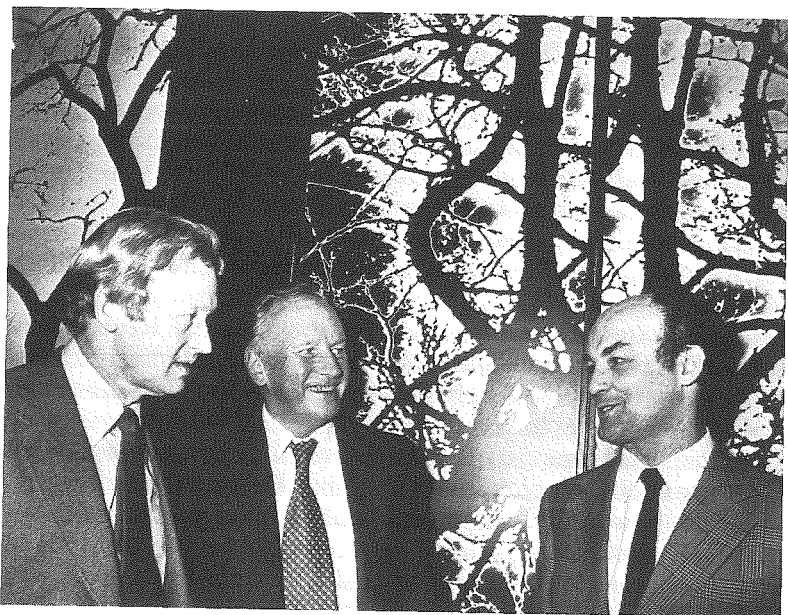
Het gebaar waar Steenkamp om vroeg kwam er, maar niet zo zeer van de zijde van de fractiebesturen als wel van de lagere partij-echelons. Naast Friesland en Limburg, waar de drie partijen reeds in 1970 met een gemeenschappelijke lijst aan de Statenverkiezingen hadden deelgenomen, kwam er in 1974 ook een CDA-lijst tot stand in de provincies Groningen, Noord-Brabant en Noord-Holland.¹⁸⁶ Slechts in Overijssel was er sprake van drie lijsten zonder lijstverbinding, terwijl er in Zuid-Holland weliswaar drie lijsten waren, maar met een lijstverbinding van ARP en CHU. In de overige provincies werden de lijsten verbonden. Vrijwel in alle provincies werd bovendien met één gezamenlijk program aan de verkiezingen deelgenomen. Slechts in Overijssel was er sprake van drie programs, in Zuid-Holland van twee. ARP en CHU kwamen in deze laatste provincie met een gezamenlijk program, terwijl de KVP gescheiden optrok.

Op 23 maart 1974 schreef Aantjes in zijn rubriek 'Van A tot U' in *Nederlandse Gedachten* een stuk, dat herinneringen opriep aan hetgeen Berghuis voor de AR-Deputatenvergadering van januari 1967 had opgemerkt over de 'andere weg' die de christelijke politiek diende te wijzen. Letterlijk schreef Aantjes: 'Christelijke politiek is geen middenweg tussen socialisme en liberalisme, zij vervult geen centrumfunctie tussen links en rechts, zij is een eigen weg. (...) Het waarmerk van de christen-democratische politieke richting is niet een afremmingsfunctie ten op-

zichte van "links" en/of stimuleringsfunctie ten opzichte van "rechts". Haar waarmerk ligt in haar eigen karakter. Niet een "middenpositie" mag voor haar kenmerkend zijn, maar de inhoud van het beleid dat zij voorstaat, zoals dat in de strategienota van de Contactraad is aangeduid en waarover ik eerder vele malen heb geschreven (onder andere in deze rubriek) en gesproken (onder andere op de partijraad).¹⁸⁷ Andriessen, daarentegen, schreef in *Politiek Nieuws*, zoals hij eerder in zijn rede voor de KVP-partijraad van november 1972 te Biddinghuizen had gedaan, juist over de grote waarde van 'middenpartijen': 'In Nederland zijn volkspartijen in het midden, en dat zijn de christen-democratische partijen, onmisbaar om te scherpe tegenstellingen te overbruggen en te verzoenen en om ons land leefbaar te houden.'¹⁸⁸ Op 16 maart 1974 had de KVP volgens hem tijdens een grote KVP-manifestatie in het Haagse Congresgebouw het eigen profiel aangescherpt: 'Vooral ook heeft de KVP zich daar getoond als partij van het midden, als centrumpartij. (...) Alleen partijen die vanuit het midden werken kunnen bruggen slaan naar alle groepen in de maatschappij. En alleen op die manier groeien voor de grote problemen die ons volk beroeren, de oplossingen die brede meerderheden kunnen bevredigen.'¹⁸⁹

Aan de vooravond van de Statenverkiezingen riepen 19 prominente leden van ARP, CHU en KVP de Nederlandse kiezers op hun stem te geven aan de christen-democratie. Het betrof Albeda, Algra, Beelaerts van Blokland, B. Bol, C.A. Bos, Goudzwaard, Van Hulst, P.J.S. de Jong, Mertens, Romme, Roosjen, Schmelzer, Y. Scholten, Smallenbroek, Udink, G.H. Veringa, G.Z. de Vos, Jkvr. Wttewaai van Stoetwegen en R. Zijlstra. Volgens de oproep mocht Nederland niet uiteenvallen in 'links' en 'rechts', in elkaar bevechtende belangengroepen en partijen. Om landelijk, provinciaal en gemeentelijk met elkaar te kunnen blijven samenwerken, achtte men de christen-democratische richting onmisbaar voor de Nederlandse politiek.¹⁹⁰

De uitslag van de Statenverkiezingen van 27 maart 1974 was op zichzelf niet bijzonder gunstig. Het CDA stabiliseerde zich ten opzichte van de uitslagen voor de ARP, de CHU en de KVP bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1972 op ruim 30%. In vergelijking met het gezamenlijk resultaat van ARP, CHU en KVP bij de Kamerverkiezingen van 1972 verloor het CDA in de vijf provincies waar het deelnam aan de verkiezingen 0,1%. Tegenover verlies in de provincies Friesland, Noord-Brabant en

De drie confessionele fractievoorzitters onder het kabinet-Den Uyl, mr. F.H.J.J. Andriessen (KVP), dr. R.J.H. Kruisinga (CHU) en mr. W. Aantjes (ARP). Ondanks het verschil in politieke positie gingen hun fracties in deze jaren steeds nauwer samenwerken. De eerste gezamenlijke (wekelijkse) fractievergadering vond plaats op 18 mei 1976.

Noord-Holland stond winst in Groningen en Limburg. In de zes provincies waar de drie partijen met eigen lijsten uitkwamen, steeg de aanhang van de Unie, vergeleken met de Kamerverkiezingen van 1972, van 3,5% naar 4,7%. De KVP verloor 0,1%. De ARP zag haar aanhang dalen van 4,5% naar 4%.¹⁹¹ In confessionele kring beschouwde men de uitslag niettemin als hoopgevend. Het grote verlies, dat met name de CHU en de KVP vanaf 1967 hadden geleden, was tot staan gebracht. Dat was meer dan waarop was gerekend en dus goed voor het moreel.¹⁹² Bij de gemeenteraadsverkiezingen kwamen de drie confessionele partijen in ruim tweehonderd gemeenten met gezamenlijke lijsten uit. Deze gemeenten omvatten circa 2/3 van de kiezers, terwijl nagenoeg alle gemeenten met een inwonertal van boven de 50.000 inwoners daarbij betrokken waren. In totaal werd

16,6% van de stemmen uitgebracht op CDA-lijsten, tegen 3,7% op PCG-lijsten, 1,7% op de ARP, 1,7% op de CHU en 3,3% op de KVP.¹⁹³

Na de Staten- en raadsverkiezingen functioneerden in ruim de helft van alle Nederlandse gemeenten, met in totaal ruim driekwart van de Nederlandse bevolking, plaatselijke CDA-samenwerkingsverbanden en CDA-gemeenteraadsfracties. In tien van de 11 Nederlandse provincies functioneerden CDA-fracties. Slechts in Zuid-Holland traden de fracties van KVP, ARP en CHU nog afzonderlijk op.¹⁹⁴

Vóór de Statenverkiezingen had CH-fractie leider Kruisinga in een interview met *De Tijd* verklaard, dat de kiezers in de gelegenheid werden gesteld zich uit te spreken over de opstelling van de CHU jegens het kabinet-Den Uyl. Hij had in dit interview de provincies waar met een CDA-lijst werd uitgekomen voor de CHU 'vanouds onbelangrijk' genoemd. De provincies waar de CHU het gewoonlijk van moest hebben hadden echter een eigen CHU-lijst.¹⁹⁵

De uitslag van de verkiezingen paste goed in de strategie van Kruisinga. In het overleg van de drie fractiebesturen zei hij te verwachten het in de CHU niet gemakkelijk te krijgen, 'omdat een deel in de Unie zich afvraagt welk nut de christen-democratische samenwerking heeft, nu de CHU als afzonderlijke lijst heeft gewonnen, terwijl de CHU, waar zij op een CDA-lijst figureerde, vier Statenzetels heeft verloren'.¹⁹⁶

In zijn rede voor de algemene vergadering van de CHU van 8 juni 1974 stelde Unievoorzitter Verschuier echter vast, dat de vraag van de politieke opstelling bij de volgende verkiezingen en het al dan niet uitkomen met één lijst en één fractie niet in de Tweede of Eerste Kamer kon en mocht worden genomen. Dit diende te worden beslist in de hoge bestuursorganen van KVP, ARP en CHU. De CHU zou en moest hier naar zijn mening positief tegenover staan als aan een aantal voorwaarden werd voldaan. Deze voorwaarden waren: een duidelijk profiel voor de politiek van de toekomst gebaseerd op de grondkenmerken van het CDA; dit scherp te omlijnen profiel en niet het beleid van het kabinet-Den Uyl, moest inzet zijn voor de eerste landelijke verkiezing waar het CDA zich presenteerde; geen vertekening of vervaging van het profiel door afspraken voordat de kiezers zich hadden uitgesproken; het naar voren schuiven van een aantal kandidaat-bewindslieden.¹⁹⁷

Rond deze zelfde tijd benadrukte Steenkamp in een interne notitie voor het dagelijks bestuur van de KVP de noodzaak van een duidelijker profilering van het CDA: 'Eén van de gevaren die het CDA bedreigt moet uitdrukkelijk worden gesignaleerd. Ik denk hierbij aan onze taak om te voorkomen dat wij in de positie van de Duitse CDU of van de Italiaanse DC komen te verkeren. Wij worden dan dé rechtse tegenhanger van het socialisme. Als in Nederland de VVD geen verdere groei meer zou vertonen, Wiegel zijn harde houding doorzet en als er in de VVD nog meer constructieve mensen, zoals Langman, Geertsema, Rietkerk en Vonhoff vertrekken, zou het CDA kunnen verschuiven in het politieke krachtenveld. (...) Wij moeten ons duidelijk als een derde groepering opstellen en dan niet per sé op de zogenaamde rechterhelft van het krachtenveld.'¹⁹⁸ Volgens Steenkamp waren de eerstvolgende Kamerverkiezingen bepalend voor de toekomst van het CDA als *eigen* politieke groepering: 'Bij de volgende verkiezingen zal de PvdA sterke troeven hebben als zij kan wijzen op een gematigd en succesvol beleid en als zij de minister-president als haar eerste en komende man zullen kunnen presenteren. De publiciteitsmedia zullen daar zeker toe bijdragen. Daartegenover zal de VVD optreden als de oppositiepartij bij uitstek en daardoor opnieuw aantrekkingskracht uitoefenen. Naast deze beide komt dan het CDA voor het eerst gebundeld, maar politiek verdeeld ten opzichte van het kabinet-Den Uyl. Mijn grote vrees is dat ons profiel dan nog onvoldoende is en daarom moeten wij snel voorbereidingen treffen om het beoogde doel te bereiken.'¹⁹⁹ Het was de taak van de KVP om binnen het CDA-in-wording de 'aanjager' te zijn bij het vormen van dit profiel, waarmee velen zich moesten kunnen identificeren. Dit was weinig minder dan een levensvoorwaarde: 'Het gaat om ons voortbestaan als aparte politieke groepering met een eigen weg!'²⁰⁰

4.11 De 'conference'²⁰¹ te Woudschoten

Bij brief van 23 april 1974 zonden de partijvoorzitters en -secretarissen de ontwerp-federatiestatuten, die door een in de zomer van 1973 ingestelde statutencommissie waren opgesteld, naar de besturen van de kiesverenigingen van ARP en CHU en de afdelingen van de KVP.²⁰² In de formulering van deze ontwerp-

statuten heeft met name de jurist en Unie-secretaris J.L. Jansen van Raay als voorzitter van de commissie een belangrijk aandeel heeft gehad.²⁰³

In totaal werden er vanuit de verschillende partijen enkele honderden amendementen ingediend op de ontwerp-statuten. Ten aanzien van enkele van deze amendementen namen de partijraden van 14 december 1974 en de bijzondere algemene vergadering van de CHU van 7 en 8 februari 1975 verschillende besluiten. Zo wenste de AR-partijraad, dat kandidaten voor vertegenwoordigende lichamen schriftelijk hun instemming zouden betuigen met grondslag en doel van het CDA.

Hiernaast was er de wens van de algemene vergadering van de CHU – neergelegd in een motie-Beernink – om als toelichting in de federatiestatuten op te nemen dat onder het evangelie werd verstaan het bijbels getuigenis van Gods geboden en beloften.²⁰⁴

Deze motie was ingegeven door de gedachte, dat het woord 'evangelie' te vrijblijvend was – er zijn meer evangelieën dan dat van Christus – en te horizontalistisch – juist ook de in het Oude Testament neergelegde geboden van God zouden belangrijk zijn voor de politiek.

Een derde belangrijk politiek gegeven was de – in een door Y. Scholten opgesteld amendement tot uitdrukking gebrachte – wens van de CHU om uit te spreken, dat de beslissing over één CDA-lijst bij de eerstvolgende Kamerverkiezingen te zijner tijd diende te worden genomen door de bevoegde partijorganen van de drie partijen in het licht van de parlementair-politieke situatie van dat moment.

Een 'conference', bestaande uit in totaal ongeveer 75 vertegenwoordigers van de drie partijen, werd bevoegd verklaard om namens de drie partijen de amendementen die door de afzonderlijke partijen op de ontwerp-statuten waren aangebracht, te verwerken tot een eensluidende tekst. Deze bijeenkomst vond plaats op 21 en 22 februari 1975 in het conferentie-oord Woudschoten bij Zeist.²⁰⁵

Op de eerste dag van de 'conference' kwamen de wens van de AR-partijraad dat kandidaten voor vertegenwoordigende organen schriftelijk hun instemming zouden betuigen met grondslag en doel van het CDA alsmede de motie-Beernink aan de orde. Toen de plenaire vergadering niet uit deze ingewikkelde kwesties kwam, werd op voorstel van de voorzitter van de 'conference' – Steenkamp – een verkenningsgroep van zeven mensen

ingesteld onder voorzitterschap van de antirevolutionaire oudstaatssecretaris van Onderwijs en Wetenschappen Grosheide, die sinds 1974 voorzitter was van de Dr. A. Kuypersstichting. W. van den Bos Czn. fungeerde als secretaris. De overige leden van de verkenninggroep waren Beernink, Eversdijk, Kuiper, mevr. Leyten en De Zeeuw.

Het langdurige beraad in deze zogeheten 'Nachtclub-Grosheide' leidde tot de conclusie, dat het gewenst was artikel 2 van de ontwerp-federatiestatuten van een voetnoot te voorzien met een korte interpretatie van de term 'evangelie'. Deze voetnoot, die naar haar bedenker bekend is geworden als de voetnoot-Beernink, luidde als volgt: 'Hieronder wordt verstaan de gehele bijbel, hier aangeduid met een in brede kring gangbaar woord.'²⁰⁶ Met betrekking tot de AR-wens kwam de verkenninggroep overeen dat het politiek werkprogram, dat kandidaten volgens de statuten moesten ondertekenen, zou worden voorafgegaan door vier overwegingen:

- a) Het samenbindend element en het herkenningspunt zijn onze politieke strategie, ons actieprogram en ons beleid, zoals wij die als antwoord aan de evangelische oproep blijvend vorm willen geven.
- b) Het CDA aanvaardt het evangelie als richtsnoer voor het politieke handelen.
- c) Het CDA wil streven naar een maatschappij waarin de bijbelse gerechtigheid meer gestalte krijgt, de mens zijn vrijheid en verantwoordelijkheid beter kan beleven en waarin het welzijn van allen wordt gediend.
- d) Het CDA richt zich tot het gehele Nederlandse volk zonder onderscheid naar geloofsovertuiging of maatschappelijke groepering.²⁰⁷

De conclusies van de commissie-Grosheide werden de volgende ochtend bij acclamatie door de 'conference' aanvaard.²⁰⁸

Op vrijdagavond kwam men evenmin uit de discussies over het amendement-Scholten. Met name De Zeeuw verzette zich ertegen: 'Gegeven de wil van alle drie de partijen om het CDA tot stand te brengen is het ongeloofwaardig als wij aan het eind van de statuten in een additioneel artikel vastleggen dat wij het nog niet zeker weten.'²⁰⁹

Hierop werd een informele werkgroep ingesteld, bestaande uit G.J. Fleers, mevr. T. de Graaf, Gribnau, P.J.S. de Jong, Sj. Jonker, Van der Mei, Verschuer en R. Zijlstra. Op zaterdagmorgen

rapporteerden De Jong, Verschuier en Zijlstra. Daarbij verklaarde de eerste, dat men zich teveel blindstaarde op de parlementaire situatie van dat moment. Het CDA reikte verder dan de toenmalige parlementaire situatie: 'Wij moeten ons er voor hoeden dat wij het destructieve werk van kabinetsformateur Burger niet continueren.'²¹⁰ Verschuier vroeg van zijn kant echter begrip voor het feit, dat de CH-delegatie niet onder het unaniem aanvaarde amendement-Scholten uit kon.

Nadat nogmaals een werkgroep zich over de materie had gebogen,²¹¹ constateerde de voorzitter dat er inzake de termijnen drie meningen waren: de KVP noemde een beslissing uiterlijk in december 1975, de CHU wilde beslissen in september 1976, de ARP zag ook september 1976 als uiterste datum maar wilde reeds in het voorjaar van 1976 constateren of aan de voorwaarden voor de ene lijst was voldaan.

Zo was er in de loop van zaterdagavond nog altijd geen overeenstemming bereikt over de datum voor de ene lijst. Via een proces van geven en nemen werd op het allerlaatste moment toch nog overeenstemming bereikt. Besloten werd – opnieuw – als voetenoot bij artikel 4 op te nemen het eerste gedeelte van het amendement-Scholten: 'Voor zover en voor zolang geen wijziging is gekomen in de huidige parlementair-politieke situatie zijn de Tweede-Kamerfracties van ARP, CHU en KVP niet gebonden het streven naar één CDA-Tweede-Kamerfractie, als bedoeld in dit artikel, te realiseren.'²¹² Omtrent de beslissing met betrekking tot de ene CDA-lijst, werd overeengekomen de volgende passage in de inleiding op de statuten op te nemen: 'De desbetreffende beslissing zal zo spoedig mogelijk door de partij-organen worden genomen. Politiek moet september 1976 daarbij als uiterste termijn worden gezien. Dit brengt mee, dat de bevoegde partij-organen in hun voorjaars-vergaderingen zullen vaststellen of aan de voorwaarden voor een gemeenschappelijke lijst wordt voldaan en daarover uitspraken doen. Zowel deze uitspraken als de parlementaire ontwikkeling zullen duidelijk aanzetten tot de definitieve beslissingen moeten geven.'²¹³

Bij acclamatie werd dit voorstel aanvaard, waarop Steenkamp om 21.05 uur kon vaststellen dat op alle punten overeenstemming was bereikt en dat daarmee de eindtekst van de federatiestatuten was vastgesteld.²¹⁴

De in Woudschoten gemaakte afspraken betekenden een bevestiging van de kern van de nota van de Contactraad en van de

in de loop van 1973 op basis van deze nota aanvaarde resoluties. Een van de deelnemers aan het beraad, mevr. Leyten, heeft achteraf over de zorgvuldigheid van de afspraken van Woudschoten verklaard: 'De kleine groep uit ARP, CHU en KVP, die op de conference teksten heeft gemaakt, amendementen en wijzigingsvoorstellen heeft ingediend, kon heel goed weten, dat we daar precies de grenzen hebben vastgesteld, waarbinnen het totstandkomen van een CDA toen nog mogelijk was.'²¹⁵ Uit dit citaat blijkt hoe moeilijk het in Woudschoten was om overeenstemming te bereiken tussen de drie delegaties.

4.12 Het vertrek van Schouten

In antirevolutionaire kring bleef na Woudschoten argwaan bestaan. Op 15 maart 1975 smolten verschillende reeds langer bestaande groeperingen, die zich verzetten tegen de 'linkse' koers die de ARP sinds het midden van de jaren zestig was ingeslagen en de in hun ogen weinig principiële fundering van de samenwerking met CHU en KVP, samen tot de Reformatorische Politieke Federatie (RPF). Het betrof het begin 1966 door A. Mekkes en P. Siebesma opgerichte Nationaal Evangelisch Verband (NEV), de eind 1970 door A.C. Drogendijk, G.A. Lindeboom en A. Troost opgerichte gespreksgroep van AR-gezinden, het in 1972 door J.G. van der Land en anderen opgerichte Anti-Revolutionair Jongeren Contact (ARJC), sinds 1974 Reformatorisch Politiek Jongeren Contact (RPJC) geheten, alsmede enkele onafhankelijke kiesverenigingen uit de regio Gelderland/Overijssel.²¹⁶

Ook de zogeheten 'Amersfoortse groep', bestaande uit voormalige AR-radicalen, zag het CDA alsnog naar een 'open' partij afglijden. Tot deze groep behoorden de Tweede-Kamerleden Beinema, De Boer, Van Houwelingen, De Kwaadsteniet, Schouten en Vermaat.²¹⁷ Als belangrijkste woordvoerder van de groep fungeerde A. Schouten.²¹⁸ Schouten had gestudeerd aan de Nederlandse Economische Hogeschool in Rotterdam en was werkzaam geweest bij de Kamer van Koophandel te Venlo en het Drents Economisch Technologisch Instituut te Assen. Sinds 1971 maakte hij deel uit van de AR-Tweede-Kamerfractie.

De Boer, Van Houwelingen, De Kwaadsteniet, Schouten en Vermaat wilden in een open brief aan de AR-kiesverenigingen

aanvaarding van de CDA-federatiestatuten ontraden. In een gesprek tussen deze Kamerleden en een delegatie uit het AR-partijbestuur, bestaande uit Kuiper en Corporaal, merkte De Boer op: 'De vraag op dit moment is of aan de voorwaarden voor een nauwer samengaan is voldaan. Naar het oordeel van de Kamerleden lapt het dagelijks bestuur deze vraag aan zijn laars. (...) De bedoeling van de Kamerleden is het beleid van Aantjes te steunen, al ziet Aantjes dit anders.'²¹⁹

Inderdaad keerde Aantjes zich op dat moment tegen de voorgenomen actie. Later heeft hij medegedeeld dat hij zou zijn afgetreden als fractievoorzitter als de vijf hun plan hadden doorgezet.²²⁰

Op 15 april 1975 werd de uitslag van de schriftelijke stemming die de ARP moest houden onder de kiesverenigingen en de leden van de partijraad bekend. Opnieuw werd met een ruime marge de door de statuten vereiste tweederde meerderheid overschreden. De einduitslag was als volgt: ja – 1247 stemmen (91%); neen – 121 stemmen (8,8%); blanco – 3 stemmen (0,2%).²²¹ Hiermee was het CDA formeel een federatie geworden.

Schouten trok uit deze uitslag voor zichzelf de consequenties en liet de volgende dag aan het AR-partijbestuur weten te bedanken voor zijn Kamerlidmaatschap.²²²

Noten

1. Maas, *Kabinetsformaties*, 258-281.
2. Zie H.G. Cloudt, 'De stand van zaken – een inleiding', *Politiek Perspectief* 1 (1971) 3-15, alsmede de overige bijdragen uit dit themanummer over de grondslag en de toekomst van de KVP, in het bijzonder ook L.P.J. de Bruyn, 'KVP-koers op empirische basis', *Ibidem*, 16-25; S.W. Couwenberg, 'Het DCN en de partijvernieuwing', *Ibidem*, 34-47; W.K.N. Schmelzer, 'De eigen visie van de christen-democraten', *Ibidem*, 48-51. Zie ook H.K.J. Beerink, 'De toekomst van de Christelijk-Historische Unie', *Christelijk Historisch Tijdschrift* 16 (1971) 2-9; W. Albeda, 'De toekomst van de christen-democratische partijen', *Anti-Revolutionaire Staatskunde* 41 (1971) 341-350; J.G.H. Krajenbrink, 'De drie in gesprek', *Anti-Revolutionaire Staatskunde* 42 (1972) 1-11.
3. Notulen Unieraad, 15 mei 1971. *Archief-CHU* 27.
4. Notulen dagelijks bestuur ARP, 29 april 1971. *Archief-ARP*.
5. *Ibidem*. In deze plaatsen waren de drie confessionele fractievoorzitters gemeenschappelijk opgetreden. Zie par. 3.10.
6. W.C.D. Hoogendijk, *De samenleving vernieuwen*. ARJOS ('s-Gravenhage 1967). Vgl. ook reeds Idem, 'Realia der christelijke politiek', *Anti-Revolu-*

- tionaire *Staatkunde* 31 (1961) 129-140.
7. Notulen dagelijks bestuur ARP, 29 april 1971. *Archief-ARP*.
 8. Notulen partijbestuur ARP, 28 mei 1971. *Archief-ARP*.
 9. *Ibidem*.
 10. *Ibidem*.
 11. *Accent*, 8 mei 1971.
 12. *Elseviers Magazine*, 22 mei 1971. Tegenover Puchinger verklaarde Steenkamp op 17 maart 1972, dat van de door hem voorgestane nieuwe partij wat hem betreft ook Drees sr. en W. Drees jr. (DS'70) lid konden worden, evenals bijvoorbeeld mevr. A. Goudsmit (D'66) en C.H.F. Polak (VVD), 'mits zou blijken dat die mensen *politiek* op dezelfde programmatische lijn staan'. Puchinger, *Polarisatie?*, 126-128. In *De Tijd* van 1 april 1972 merkte Steenkamp op: 'Ik ben voor een open politieke partij die zich door het evangelie laat inspireren, maar ook de waarde van andere inspiratiebronnen erkent.'
 13. Grondslag en toekomst van de confessionele partijen, 16 juni 1971. *Archief-KVP* 4156.
 14. 'De koers van de christen-democratie in de moderne samenleving. Rapport van een werkgroep van de EUCD', *Politiek Perspectief* 1 (1971) 71-76, aldaar 72. De oorspronkelijke titel van het stuk luidde 'Les Orientations de la Démocratie Chrétienne dans sa Confrontation avec la Société Moderne'. Voor een kritische reactie van protestants-christelijke zijde, zie: Kooijmans, 'Enkele notities bij het rapport van de commissie-Van Niftrik "De koers van de christen-democratie in de moderne samenleving"', 6 april 1972. *Archief-KVP* 4164. Hierin noemde Kooijmans het teleurstellend, dat de 'berusting' in de deconfessionalisering niet nader werd beargumenteerd.
 15. Kort verslag partijbestuur KVP, 22 juni 1971. *Archief-KVP* 171.
 16. Brief Van Hulst aan Gerard [van Leijenhorst], 16 juni 1971. *Archief-CHU* 242.
 17. *Politiek overzicht*, augustus/september 1971.
 18. *KVP'71*, oktober 1971.
 19. Communiqué dagelijkse besturen ARP, CHU en KVP, 22 oktober 1971. *Nederlandse Gedachten*, 30 oktober 1971. Evenmin als indertijd 'Groep van Achtien', was 'Contactraad' een in confessionele kring onbekende benaming. Onder andere was dit de aanduiding voor het bestuur van het in de jaren vijftig opgerichte 'Gesprekscentrum voor jonge protestantse politici in Europa', waaraan voor Nederland vertegenwoordigers van de ARJOS en de CHJO deelnamen.
 20. Notulen partijbestuur ARP, 5 november 1971. *Archief-ARP*. Letterlijk zei Veerman bij deze gelegenheid over de door de drie dagelijkse besturen op 22 oktober 1971 ingeslagen weg: 'Ondanks het feit dat die weg heel ernstige gevolgen kan hebben, moet het ook duidelijk zijn dat met de gebeurtenissen van 22 oktober niets is gedaan. (...) De Contactraad en de begeleidingscommissies hebben geen beslissingsbevoegdheid. (...) De begeleidingscommissie doet voorstellen voor verdere samenwerking, maar het is niet de bedoeling om daarin ver te gaan. Spreker denkt aan de wetenschappelijke instituten, documentatie, et cetera. (...) Spreker vraagt het vertrouwen. Wij hebben de naam om zeer voorzichtig te zijn. We moeten ons niet dor de wet van de zwaartekracht ergens laten brengen, waar we niet willen zijn.'

21. Notulen dagelijks bestuur ARP, 12 november 1971. *Archief-ARP*. Over vice-voorzitter Kuiper staat in deze zelfde notulen te lezen: 'Spreker deelt een stuk onbehagen over de onduidelijkheid omtrent ons bewegen en omtrent hetgeen wij willen. Tot nu toe hebben wij een beetje in onduidelijkheid gepraat.'
22. Ibidem.
23. Ibidem.
24. Ibidem. Veerman maakte hierop duidelijk zelf in elk geval ook de samenwerking noodzakelijk te achten:
Komt één partij niet tot stand dan bevinden wij ons in een uiterst hachelijke positie.
Spreker ziet dan op den duur ook geen toekomst voor de ARP. Het is dan nog een kwestie van een of twee generaties. Spreker gelooft niet in een Gideonsbende. Wij moeten ons er goed van bewust zijn dat wij te maken hebben met machten in de samenleving. Spreker houdt zijn hart vast wanneer één partij niet tot stand komt.'
- Ibidem.
25. Beckers, Het Democratisch Centrum Nederland, 61 (noot 26). Zie ook Eugenie Baltus, *Politiek zonder hart* (Arnhem 1976). Deze 'Amersfoortse Groep' dient niet te worden verward met de hierboven genoemde 'Amersfoort-groep', bestaande uit radicalen van zowel ARP, CHU als KVP.
26. Zie bijvoorbeeld: Brief Van Amelsvoort, A.A.M. Boersma, De Bruyn, W.J.H. Derks, H.C.J.G. Janssen, Winters, De Zeeuw en Van Zeil aan leden partijbestuur KVP, 1 november 1971. *Archief-KVP* 238.
27. *De Volkskrant*, 9 november 1971.
28. Besluitenlijst partijbestuur KVP, 5 november 1971. *Archief-KVP* 171. Laan werd bij acclamatie voorgedragen voor het vice-voorzitterschap.
29. *KVP* '71, december 1971.
30. Rede De Zeeuw, partijraad KVP, 27 november 1971. *Archief-KVP* 4163. Voor deze visie zou De Zeeuw publiekelijk bijval krijgen van de Nijmeegse theoloog E.C.F.A. Schillebeeckx. Vgl. diens artikel, 'De christen en zijn politieke partijkeuze', *Politiek Perspectief* 1 (1972) 19-33. Het betreft hier een bewerking van een door hem op 6 november 1971 gehouden inleiding voor de Katholieke Werkgemeenschap in de PvdA.
31. Couwenberg zelf werd gekozen tot lid van het partijbestuur en ging deel uitmaken van KVP-begeleidingscommissie van de Contactraad. Penders en Van Gennip kwamen in de partijraad.
32. Beckers, Het Democratisch Centrum Nederland, 5-6.
33. *Nederlandse Gedachten*, 20 november 1971. Voor de referaten, zie: *Het christelijke in de politiek*. ARP (z.p. z.j. (1971)).
34. *Nederlandse Gedachten*, 20 november 1971. Een onderzoek onder de kiesverenigingen van de ARP, getiteld 'Een algemene (christelijke) volkspartij?', wees korte tijd later uit, dat slechts 20,2% van de leden van oordeel was, dat christenen en niet-christenen elkaar op één program van actie in één partij moesten kunnen vinden, waarvan de basis werd gevormd door de zedelijke beginselen van christendom en humanisme. 76,6% vond van niet, 1,7% had geen mening, terwijl 1,8% een ongeldige stem had uitgebracht. Op de vraag of een christelijke partij zich moest kunnen omvormen tot een open partij, waarin ook niet-christenen, die wel tot eenzelfde praktisch-politieke kwamen, werden opgenomen, antwoordde 20,2% bevestigend,

- 76,3% ontkennend, 1,7% had geen mening en 1,8% gaf geen antwoord. *Nederlandse gedachten*, 15 april 1972.
35. Zie hoofdstuk 5, in het bijzonder par. 5.6. Zie ook par. 6.3.
 36. *De Nederlander*, 17 december 1971.
 37. Zie O.W.A. Baron van Verschuer, 'Het CDA en de CHU', *Christelijk Historisch Tijdschrift* 23 (1978) 85-90.
 38. Tien stemmen werden uitgebracht op Beernink, vier op vice-voorzitter Bleumink, vier op Kaland en een op W.A. Mateman. *De Nederlander*, 25 februari 1972.
 39. Rede voorzitter CHU, Unieraad, 19 september 1972. *Archief-CHU* 27.
 40. *NRC-Handelsblad*, 2 maart 1972.
 41. *Politiek Overzicht*, februari 1972.
 42. Met ingang van 1 februari 1972 zou Veringa worden benoemd als lid van de Raad van State.
 43. Zie Hans van der Werf, *Frans Andriessen. Profiel van een politicus* (Baarn 1974).
 44. In een brief aan de leden van het fractiebestuur en het dagelijks bestuur van de KVP, gedateerd 17 augustus 1971, had Andriessen reeds geschreven: 'Het gevaar lijkt mij groot, dat bij omvorming van de KVP tot een algemene volkspartij de middelpuntvliedende krachten het snel zullen winnen en dat dit zou leiden tot een versnelling van de politieke tweedeling. Overigens zou er vermoedelijk terstond een nieuwe katholieke partij worden opgericht. Verdergaande fragmentatie zou daarvan het gevolg kunnen zijn. (...) Simpelweg deconfessionaliseren zou vermoedelijk leiden tot een belangrijke instabiliteit in de politiek, welke polarisatietendenzen zou versterken.' Brief Andriessen aan leden fractiebestuur en dagelijks bestuur KVP, 17 augustus 1971. *Archief-KVP* 4163. Ook zonder dat de KVP zich omvormde tot algemene volkspartij, werd in januari 1972 de Rooms-Katholieke Partij Nederland (RKPN) opgericht, die bij de verkiezingen later dat jaar een zetel in de Tweede Kamer zou behalen. Bij de oprichting van deze partij verklaarde voorzitter K. Beuker, dat het streven van KVP-voorzitter De Zeeuw naar een 'open' partij betekende dat de KVP niet langer een katholieke partij zou zijn. Hiernaast kwam volgens Beuker c.s. het beleid van de KVP-fractie, met name op het terrein van de zedelijkheidswetgeving, in strijd met de katholieke geloofsleer. Lipschits, *Politieke stromingen*, 53-54. Begin 1971 was de Nieuwe Roomse Partij (NRP) opgericht. Deze NRP had aan de verkiezingen van 1971 deelgenomen zonder daarbij een zetel in de Tweede Kamer te verwerven. Ibidem, 53. Na 1977 ontstonden de katholieke splinterpartijen God Met Ons en Samen Overleven of Sterven (SOS).
 45. F.H.J.J. Andriessen, 'Kanttekeningen bij de politieke situatie', *Politiek Perspectief* 1 (1972) 6-18, aldaar 12.
 46. Ibidem. Het artikel van Andriessen vormde mede een reactie op D. de Zeeuw, 'Naar een nieuwe volkspartij?', *Politiek Perspectief* 1 (1972) 11-20.
 47. Kort verslag partijbestuursweekeinde, 17 en 18 maart 1972. *Archief-KVP* 4164.
 48. Ibidem.
 49. Ibidem.
 50. Ibidem. Naderhand besloot het KVP-partijbestuur het verslag van de bijeenkomst in Soesterberg voor kennisgeving aan te nemen en vervolgens ter zijde te leggen. Van verschillende zijden werd opgemerkt, 'dat de sfeer van

- engagement en ongerustheid door het verslag niet wordt getekend'. Besluitenlijst partijbestuur KVP, 24 april 1972. *Archief-KVP* 172.
51. *De Volkskrant*, 19 mei 1972. Zie: Korte notities uit rede De Zeeuw (geen letterlijke tekst), 18 mei 1972. *Archief-KVP* 239.
 52. Zie: Besluitenlijst dagelijks bestuur KVP, 8 mei 1972. *Archief-KVP* 239.
 53. Bespreking vertegenwoordigers drie wetenschappelijke instituten, 3 november 1971. *Archief-KVP* 4163.
 54. Beknopt verslag (besluitenlijstje) overleg voorzitters/leiders instituten, 10 augustus 1973. *Archief-Beernink* 25.
 55. De ARP-begeleidingscommissies bestond uit Goudzwaard (voorzitter), M.N.G. Kool (secretaris); Aantjes, Albada, M. Boertien, mevr. J. Brinkman, Brokking, G. van Dongen, drs. S. Faber, Hoogendijk, P.J.A. Idenburg, mevr. J.G. Kraaijeveld-Wouters, Krajenbrink, De Kwaadsteniet, G.N. Lammen, J. Lanser, mevr. van Leeuwen, J. van Noord, Van Oosten, Schakel, mevr. A.J. Schut-Heidinga en Veerman (leden). De KVP-begeleidingscommissie bestond uit Steenkamp (voorzitter); Andriessen, Beugels, De Bruyn, Couwenberg, H.A.M. Fiolet, mevr. M.H.M.F. Gardeniers-Berendsen, Gribnau, Van der Gun, mevr. Klompé, W.J. Kusters, Mertens, H.A.C.M. Notenboom, W. Nuyens, Van der Stee, J.B.M. Wüst en De Zeeuw (leden). De CHU-begeleidingscommissie bestond uit J. Baarda, mevr. L.G. Baud, Bleumink, De Boo, G. Bos, C. Dekker, Chr. van Gulyk, Huijsen, Van Hulst, Janssen van Raay, Kaland, J. Korten, Wm.C. de Kruijff, Van Leijenhorst, Van Mastrikt, Mellema, A. Oliemans, mevr. H. van Riet-Augsburger, H. van Spanning (secretaris), mevr. H. Tegelaar-Boonacker, Verschuier en K. de Vries.
 56. Inzending Krajenbrink ten behoeve van *De groei naar het CDA*, 3 juni 1980. *Archief-KVP* 4171.
 57. Goudzwaard, 'Strategie voor de toekomst', 18 februari 1972. *Archief-KVP* 4164.
 58. Zie B. Goudzwaard, *Grote taak voor kleine mensen. Hoofdlijnen voor een evangelisch beleid* (z.p. z.j. (1969)).
 59. Besluitenlijst Contactraad, 7 maart 1972. *Archief-KVP* 4164.
 60. Concept-strategie, 22 maart 1972. *Archief-KVP* 4164.
 61. Bron: Brief Krajenbrink aan leden Contactraad, 29 maart 1972. *Archief-KVP* 4164.
 62. Hoogendijk, Discussienota naar aanleiding van de concept-Strategienota, 31 maart 1972. *Archief-KVP* 239. In de beleidscommissie van de KVP verklaarde mevr. Klompé het stuk van Hoogendijk 'knap' te vinden, maar – zo voegde zij eraan toe – 'hij heeft niet waar kunnen maken, waarom *niet-christenen* niet ook *dezelfde geestelijke spankracht en benadering* zouden hebben'. Kort verslag en hoofdconclusies KVP-Beleidscommissie, 15 april 1972. *Archief-KVP* 4164. De Zeeuw onderschreef deze opvatting. Met Steenkamp wees hij echter op de politieke realiteit: '[W]ij zijn niet alleen, maar er is ook een ARP, en een CHU. Wat er in staat aan "allerlei evangelisch" hoeft niet voor ons persoonlijk hier, maar de onderliggende teneur van het stuk is: het met zijn drieën eens te worden.' Ibidem. Vgl. ook de discussies in de zogeheten 'Modellenclub' van de KVP, die bestond uit Andriessen, Bibo, De Bruyn en Kusters en tot taak had om de mogelijke samenwerkingsvormen te inventariseren. Notitie naar aanleiding van twee bijeenkomsten 'Modellenclub', 3 mei en 10 mei 1972. *Archief-KVP* 239.

63. Commentaar ARP-begeleidingscommissie op concept-strategienota. *Archief-Goudzwaard*.
64. Op 9 mei 1972 was van KVP-zijde in de Contactraad de vraag aan de orde gesteld, vanuit welke intentie inzake de toekomstige partijpolitieke verhoudingen tussen ARP, CHU en KVP de besprekingen in de Contactraad werden gevoerd. Uit de discussie bleek dat daaromtrent verschillende opvattingen leefden. Besloten werd daarom de discussie hierover later voort te zetten. Algemeen was men van gevoelen, dat de strategienota ook op dit punt een standpunt zou moeten bevatten. Besluitenlijst Contactraad ARP, CHU en KVP, 9 mei 1972. *Archief-KVP* 4164.
65. Procedurevoorstel subcommissie Bleumink/Goudzwaard/De Zeeuw, 26 mei 1972. *Archief-KVP* 4164.
66. Besluitenlijst Contactraad, 30 mei 1972. *Archief-KVP* 4164.
67. Verscheidene leden van de Contactraad, onder wie Goudzwaard en Hoogendijk, hadden in de loop van de maanden stukken aangedragen die als bouwstenen konden fungeren. Met uitzondering van het eerste hoofdstuk, waarvoor Krajenbrink hem uitgewerkte tekstsuggesties deed, kan Steenkamp echter als enige auteur van de nota worden aangemerkt.
68. Vgl. E.J.J.M. Kimmman, 'Een verantwoordelijke samenleving: christelijk ethisch richtsnoer 1948-1988', *Christen Democratische Verkenningen* 8 (1988) 371-379.
69. *Op weg naar een verantwoordelijke maatschappij*. CDA (z.p. 1972) 15.
70. Ibidem.
71. Ibidem, 16.
72. Inzending Hoogendijk ten behoeve van *De groei naar het CDA*, 1980. *Archief-KVP* 4171.
73. Borstlap en Klop (red.), *De groei naar het CDA*, 194.
74. *Op weg naar een verantwoordelijke maatschappij*, 14.
75. Ibidem.
76. Ibidem.
77. Borstlap en Klop (red.), *De groei naar het CDA*, 194.
78. Ibidem, 72-73.
79. Notulen Contactraad, 10 juni 1972. *Archief-ARP*.
80. Notulen Contactraad, 17 juni 1972. *Archief-ARP*.
81. W. Aantjes, 'Het waagstuk der vernieuwing', *Nederlandse Gedachten*, 29 juli 1972.
82. Ibidem. Zie voorts R. Zijlstra, 'Een teken van saamhorigheid', *Anti-Revolutionaire Staatkunde* 41 (1972) 433-440.
83. Zie H. Algra, *Mijn werk, mijn leven* (Assen 1970); G. Puchinger e.a. (met een woord vooraf van J. Zijlstra), *Doctor Algra. De Friese senator* (Franeker 1980).
84. *Nederlandse Gedachten*, 14 oktober 1972.
85. Ibidem.
86. Ibidem.
87. Bij deze poging de breuk te helen zaten ARP, CHU en KVP niet op één lijn. Maas, *Kabinetformaties*, 306-311. Zie ook: *Archief-Tilanus jr.* 4.
88. Korte notities dagelijks bestuur KVP, 18 juli 1972. *Archief-KVP* 240.
89. Verslag bespreking fractiebesturen drie christen-democratische partijen, 1 oktober 1971. *Archief-KVP* 4502.
90. *De Tijd*, 6 juni 1972.

91. Kort verslag voorzittersoverleg, 25 juli 1972. *Archief-KVP* 235. Zie ook: Stuk betreffende gesprek der voorzitters van ARP, CHU en KVP inzake samenwerking, 27 juli 1972. *Archief-ARP*. Dit stuk is handgeschreven. Bij het gesprek, dat duurde van 16.00 tot 16.20 uur, waren – behalve Veerman, Verschuier en De Zeeuw – ook D. Corporaal en Gribnau aanwezig.
92. Interview Verschuier, 15 januari 1990. Om dezelfde reden heeft Verschuier, naar hij achteraf stelt, een hernieuwde kandidatuur van Udink voor het lijsttrekkerschap tegengehouden. Ibidem. Enige ondersteuning voor de vrees van Verschuier, levert de volgende mededeling van Veerman: 'In een persoonlijk gesprek heeft De Zeeuw gezegd, dat hij de ARP nog wel acceptabel vindt, maar de CHU niet.' Notulen dagelijks bestuur ARP, 29 december 1971. *Archief-ARP*. Over Veerman staat er echter vervolgens in deze zelfde notulen: 'Spreker staat op het standpunt, dat er niet iets kan gebeuren zonder de CHU.'
93. Notulen dagelijks bestuur ARP, 21 juli 1972. *Archief-ARP*.
94. Ibidem.
95. Ibidem.
96. Kort verslag voorzittersoverleg, 27 juli 1972. *Archief-KVP* 235.
97. Voorzittersoverleg ARP, CHU en KVP, 22 augustus 1972. *Archief-KVP* 4167. Binnen de ARP heeft met name Veerman zich tevergeefs sterk gemaakt voor de vorming van één fractie:
 'De voorzitter staat op het standpunt dat wij volop bezig moeten zijn met de integratie van de drie fracties. Wij zijn bezig onze geloofwaardigheid ten opzichte van onze partners te verliezen. Spreker zal daarom de ene fractie met grote kracht in het partijbestuur verdedigen.
 Wij moeten bereid zijn om in de loop van de tijd tot een vergaande mate van integratie te komen. De weg terug blijft altijd open. CHU en KVP beginnen argwaan te krijgen en vragen zich af of de ARP toch onbetrouwbaar is.'
 Notulen dagelijks bestuur ARP, 8 september 1987. *Archief-ARP*. Aan het eind van deze vergadering, waarin het dagelijks bestuur hem op dit punt niet bleek te steunen, deelde Veerman mede zich niet opnieuw beschikbaar te zullen stellen voor het partijvoorzitterschap.
98. Verslag voorzittersoverleg ARP, CHU en KVP, 15 augustus 1972. *Archief-KVP* 4167.
99. Verder waren lid van de commissie namens de ARP Aantjes, J. Boersma, Hoogendijk, De Koning en Veerman; namens de CHU Bleumink, I.N.Th. Diepenhorst, Tilanus, C. van Veen en Verschuier; namens de KVP Andriessen, Bibo, G.Ph. Brokx, Nelissen en De Zeeuw.
100. Voorzittersoverleg ARP, CHU en KVP, 12 september 1972. *Archief-KVP* 4167.
101. Zie de berichtgeving in *Nederlandse Gedachten*, KVP '72 en *De Nederlander* over respectievelijk de partijraden van ARP en KVP en de Unieraad van 30 september 1972.
102. Blijkens een interne notitie naar aanleiding van dit gesprek vroeg Van der Louw tijdens dit gesprek aan De Zeeuw hoe de ontwikkelingen verliepen tussen de drie christelijke partijen, hoe De Zeeuw stond tegenover bindende afspraken vóór de verkiezingen en of er groeiende bereidheid binnen de KVP was tot het voeren van een ander beleid. De Zeeuw vroeg Van der Louw naar de ontwikkelingen binnen de 'progressieve concentratie' en met

wat voor soort PvdA men op dat moment eigenlijk te maken had. Notitie naar aanleiding van gesprek tussen De Zeeuw en Van der Louw. *Archief-KVP* 239. Op 29 mei 1972 stelde het dagelijks bestuur van de KVP vast, dat het moment waarop het gesprek – dat was uitgelekt in de pers – had plaatsgevonden als ‘bijzonder ongunstig en dus ook ongelukkig’ moest worden beschouwd. Teneinde herhaling te voorkomen werd afgesproken, dat in het vervolg in het dagelijks bestuur aan de orde zou komen de vraag of bepaalde contacten konden plaatsvinden en, zo ja, welke inhoud daaraan kon worden gegeven. Voorts werd afgesproken, dat telkens na zo’n contact een samenvatting van de inhoud van het besprokene zou worden verstrekt aan de leden van het dagelijks bestuur en aan de fractievoorzitter en de overige leden van het partijbestuur. Besluitenlijst dagelijks bestuur KVP, 29 mei 1972. *Archief-KVP* 240. Zie ook: Besluitenlijst Contactraad, 30 mei 1972. *Archief-KVP* 4164.

103. Interview Colijn, 23 augustus 1990; interview Gribnau, 29 augustus 1990.
104. Brief Schmelzer aan De Zeeuw, 16 augustus 1972. *Archief-KVP* 240.
105. Mededeling Andriessen in: Besluitenlijst dagelijks bestuur KVP, 11 september 1972. *Archief-KVP* 240.
106. Zie bijvoorbeeld: Notulen dagelijks bestuur ARP, 24 augustus 1972. *Archief-ARP*.
107. Aantjes merkte naar aanleiding van de brief van Biesheuvel op: ‘Spreker is er een beetje gedeprimeerd onder om op deze manier naar de verkiezingen toe te gaan.
Nu wij op het punt staan de verkiezingscampagne in te gaan wil spreker op hetzelfde spoor zitten als Biesheuvel.
Spreker maakt zich zorgen over de ontwikkeling. Deze dingen moeten spreker van het hart. Wij moeten elkaar hard en duidelijk zeggen hoe de dingen liggen. Boersma zal het waarschijnlijk naar de andere kant even hard formuleren.’
Ibidem.
108. Brief Biesheuvel aan Veerman, 23 augustus 1972. Afgedrukt in Van Enk, *De aftocht van de ARP*, 172-173.
109. Voor Bleumink was deze gang van zaken op 25 september 1972 aanleiding zijn functie van vice-voorzitter van de Unie, alsmede de daarmee verband houdende functies, neer te leggen. Notulen bestuur CHU, 25 september 1972. *Archief-CHU* 48. Vijf dagen later bedankte ook Baarda als bestuurslid van de CHU, omdat hij, anders dan de meerderheid van de Unieraad, voorstander was van een vóór de verkiezingen aan te gaan akkoord met D’66, PPR en PvdA. Notulen Unieraad, 30 september 1972. *Archief-CHU* 28.
110. *Politiek Nieuws*. Speciale uitgave van KVP’72 (zonder datum).
111. *Nederlandse Gedachten*, 6 oktober 1972.
112. *De Nederlander*, 6 oktober 1972.
113. Brief Gribnau (secretaris KVP) aan Overlegorgaan D’66, PPR en PvdA, 5 oktober 1972. *Archief-KVP* 240.
114. Vgl. Van Praag, *Strategie en illusie*, 103-134.
115. *Politiek overzicht*, oktober 1972.
116. *Politiek Nieuws*, speciale uitgave van KVP’72, november 1972.
117. Zie onder meer G. Brautigam, *Gedogen schreef hij gaat van au. De brieven van kabinetsformateur mr. J.A.W. Burger* (Amsterdam 1973); J.J. Vis, Ka-

- binetsformatie* 1973. *De slag om het Catshuis* (Utrecht 1973); Maas, *Kabinetsformaties*, 319-368; Schakel, *De laatste der mannenbroeders*, 68-72; Chris van Esterik en Joop van Tijn, *Jaap Burger. Een leven lang dwars* (Amsterdam 1984) 208-273 ('Een werkwijze van macabere schoonheid'); Jaap Boersma en Jeroen Terlingen, *Wat ik nog zeggen wilde* (2e druk; Amsterdam 1985) 76-86; Van Enk, *De aftocht van de ARP*, 74-105; P.J. Oud en J. Bosmans, *Staatkundige vormgeving in Nederland*, II (10e herziene druk; Assen en Maastricht 1990) 99-104.
118. Zie: Inzending W. Scholten ten behoeve van *De groei naar het CDA*, 7 mei 1980. *Archief-KVP* 4172; Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie*, II, 379-383. Van Spanning is van 1969 tot 1977 beleidsmedewerker geweest bij de CHU-Tweede-Kamerfractie. Zie hiernaast de veelal handgeschreven en summieri verslagen van CHU-fractievergaderingen tijdens de formatie in *archief-Tilanus jr.* 4, alsmede de (eveneens handgeschreven) notities in *archief-Tilanus jr.* 6.
 119. Voorafgaand aan de betreffende vergadering vond een beraad plaats, waaraan deelnamen de CH-Eerste-Kamerleden, de demissionaire ministers Udink en Van Veen en de leden van het dagelijks bestuur van de Unie, met uitzondering van Kaland, CHJO-voorzitter Van Gulyk en partijvoorzitter Verschuier, die verhinderd waren.
 120. Notulen spoedvergadering bestuur CHU, 23 maart 1973. *Archief-CHU* 49. Vgl. ook: Deelname van CHU aan een kabinet-Den Uyl op basis van de sleutel 10-6. *Archief-CHU* 49. In dit stuk, dat een rol moet hebben gespeeld in de fractieberaadselingen, werd als argument pro genoemd een betere voortzetting van de christen-democratische samenwerking. Maar, zo werd hieraan toegevoegd: 'Probleem: er zijn nog diverse vragen op te lossen: de basisfilosofie; een fractie, een lijst en dergelijke. Vooralsnog staat niet vast of dit op korte termijn gerealiseerd kan worden. We hebben, nu we een beslissing over deelname aan het kabinet moeten nemen, nog geen enkele zekerheid.' Als argument contra werd genoemd de oppositie van de CHU. De notitie vervolgde echter: 'Dat de CHU niet deelneemt aan het kabinet-Den Uyl wil niet zeggen dat zij zich daarmee automatisch tot de oppositie rekent. De CHU staat met ARP en KVP op de basis van het gemeenschappelijk urgentieprogramma van de jongste verkiezingen. De CHU zal geen oppositie om de oppositie voeren maar dit kabinet zakelijk beoordelen, krachtens haar oude uitgangspunt "steun waar mogelijk, kritiek waar nodig". De CHU wil op basis van het gemeenschappelijk programma zo veel mogelijk met KVP en AR verder samenwerken. Wij hopen dat ook in de provincies en de gemeenten de samenwerking door kan gaan.'
 121. Verslag bijeenkomst drie dagelijkse besturen, 27 april 1973. *Archief-CHU* 49. Tijdens deze vergadering verklaarde de secretaris van de CHU, Janssen van Raay: 'Het gaat hier om een kortstondige rimpeling, die wellicht slechts vier jaar duurt.' Ibidem. Op de vraag van Aantjes of de CHU het mogelijk achtte dat de fracties binnen een half jaar zouden integreren, antwoordde hij: '[J]a, zonder meer. Wij moeten ons goed realiseren, dat het nieuwe CDA ook vleugels zal tellen, evenals de oude partijen.' Ibidem.
 122. De notulen van deze vergadering ontbreken in het KVP-archief. Zie echter: Besluitennota fractie plenair KVP, 23 maart 1973. *Archief-KVP* 4471; Besluitennota fractie plenair KVP, 24 maart 1973. *Archief-KVP* 4471; Besluitennota fractiebestuur KVP, 25 april 1973. *Archief-KVP* 4496; Beslui-

- tennota fractie plenair KVP, 26 april 1973. *Archief-KVP* 4472.
123. Zie Van Enk, *De aftocht van de ARP*, 96-101.
 124. Zie Rob Vermaas, *Willem Aantjes* (Amsterdam 1977); Martijn de Rijk, 'Aantjes en de pers. Opkomst en ondergang van een combine', *Haagse Post*, 24 december 1983.
 125. In de slotfase van de kabinetsformatie had Biesheuvel in het AR-partijbestuur opgemerkt, dat hij het verstandig had gevonden 'wanneer het gesprek tussen het presidium en spreker hier gememoreerd was. Er is verschil van opvatting. Een fundamenteel verschil. Spreker is het helemaal met de gang van zaken oneens. Spreker moet echt zeggen, dat wanneer het kabinet totstandkomt, zoals Aantjes dat nu schildert, spreker niet in de Tweede Kamer zitting zal nemen. (...) Spreker is van oordeel, dat Burger moet stoppen. (...) De fractie heeft op 23 februari jl. in grote meerderheid een alternatief vastgesteld, namelijk een extra-parlementair kabinet met de VVD. Dat heeft de fractie toen besloten. (...) Biesheuvel wil geen enkele verantwoordelijkheid dragen voor de formatie-Burger. De wijze waarop dit totstandkomt, kan niet door de beugel. Spreker is het met Aantjes volkomen oneens.' Notulen partijbestuur ARP, 26 maart 1973. *Archief-ARP*. Vgl. ook: Notulen partijbestuur ARP, 4 mei 1973. *Archief-ARP*.
 126. Verslag gesprek Biesheuvel en delegatie AR-partijbestuur, 16 juni 1973. *Archief-ARP*.
 127. Ibidem. In een ingezonden stuk in het *Friesch Dagblad* van 10 november 1973 beklemtoonde Biesheuvel nog eens dat hij niet om persoonlijke redenen, maar uitsluitend uit *politieke* overwegingen was teruggetreden: 'Ik had en heb onoverkomelijke bezwaren tegen de AR-deelname aan het linkse kabinet-Den Uyl-Van Agt. Ik acht die deelname schadelijk voor het land en schadelijk voor de partij.'
 128. Formeel was De Koning tot 9 februari 1974 waarnemend voorzitter. Belangrijke andere kandidaten die waren gepolst voor het voorzitterschap waren Biesheuvel en Goudzwaard. Beiden bleken niet beschikbaar.
 129. Onder anderen De Koning sprak later van een 'kruistocht'. Notulen partijbestuur ARP, 11 januari 1974. *Archief-ARP*.
 130. Zie Vermaas, *Willem Aantjes*, 9-28. Het betreft het eerste hoofdstuk, getiteld 'Welzalig hij die in der bozen raad niet wandelt..'
 131. Verslag gesprek Biesheuvel en delegatie AR-partijbestuur, 16 juni 1973. *Archief-ARP*.
 132. Ibidem. Illustratief is de inhoud van een in het najaar van 1973 door het bestuur van de AR-kiesvereniging Drachten gepubliceerde open brief. Volgens deze brief be kroop terecht velen de gedachte, 'dat wij zijn overgeleverd aan een handjevol op verwezenlijking van persoonlijke zienswijzen uit zijnde topbestuurders'. Na een overtuigende verkiezingswinst voor de ARP en de VVD ontstond, aldus de brief, 'een situatie die één dezer dagen werd geschetst als: "Toen een deel van ons sliep en een ander deel deed alsof zij sliepen, de andere winnaar botweg buiten spel werd gehouden alsof hij niet bestond, werd de kapitein van het AR-schip door een van buitenaf ondernomen en van binnenuit gesteunde samenspanning overboord gezet. En wat nog erger is: wij hebben het geslikt." Was dit christelijke politiek? Of was het bedoeld als een begin van uitvoering van het door sommigen onder ons zo fel begeerde *Keerpunt*?' Het bestuur van de AR-kiesvereniging Drachten meende dat zich duidelijk aftekende 'het niet meer willen zijn van schip-

- per naast – meer het schipperen met God ter verwezenlijking van eigen opvattingen omtrent de zo noodzakelijk geachte maatschappijveranderingen en traditie-doorbraken'. Het was echter nog niet te laat: 'Wij, de basis van de ARP, zijn in staat één man te plaatsen op de brug van het in nood verkerende, oudste politieke schip, namelijk hem die zo abrupt het roer werd ontnomen. U kent hem allen: mr. Barend W. Biesheuvel!!' Open brief bestuur AR-kiesvereniging Drachten, 8 oktober 1973. *Archief-ARP*.
133. Stuk zonder aanhef, 19 januari 1973. *Archief-KVP* 4165.
134. Ibidem. Blijkens een door Steenkamp gegeven samenvatting van het bezinningsweekeinde, dat onder zijn leiding plaatsvond van 26 tot 28 januari 1973, was er ook volgens de deelnemers aan het weekeinde plaats voor een partij naast VVD en PvdA. Bij een meerderheid bestond geen voorkeur voor een blijvend samengaan met andere partijen. Indien dit toch moest, dan zou dit met de PvdA moeten zijn. In de discussie werd de nadruk gelegd op snelle realisering van de christen-democratische eenheid als politieke realiteit. Tevens was er de noodzaak van 'crash planning' in geval van mislukking. Gezamenlijke vergaderingen van de drie dagelijkse besturen van de partijen werden als 'peilinstrument' belangrijk geacht. Mededelingen Steenkamp in: Uitvoerige samenvatting partijbestuur KVP, 29 januari 1973. *Archief-KVP* 174. Vgl. in dit verband tevens F.A. Bibo, 'KVP, wat nu?', *Politiek Perspectief* 2 (1972) 9-14.
135. Over het doel van deze werkgroep merkte Veerman in de werkgroep op: 'De nota van de Contactraad draagt wat taal betreft en voor een deel ook wat de inhoud betreft een nogal sterk KVP-karakter. Het gaat spreker nu om een stuk over de nota van de Contactraad in een taal die in onze kring begrijpelijk is en die toch een duidelijke verbinding legt. Van daaruit kunnen dan kritische kanttekeningen bij de nota van de Contactraad worden gemaakt.' Verslag bijeenkomst werkgroep in verband met de nota van de Contactraad, 8 januari 1973. *Archief-Goudzwaard*. Van de werkgroep maakten verder deel uit Aantjes, Algra, Van Dongen, Hoogendijk, De Koning, Van der Kooy, Kuiper, De Kwaadsteniet, Ridderbos, Rothuizen, A.A. Spijkerboer, Veerman en Vermaat.
136. Verslag bijeenkomst werkgroep in verband met nota Contactraad, 9 januari 1973. *Archief-Goudzwaard*.
137. W.C.D. Hoogendijk, 'Doorrijden of overstappen', *Anti-Revolutionaire Staatskunde* 43 (1973) 33-57, aldaar 50. In de grotendeels door Hoogendijk geconcipeerde nota *Oriëntatie 1974* van de Dr. A. Kuypersstichting werd in dit verband gesteld, dat de ARP in het 95ste jaar van haar bestaan voor het dilemma stond:
- a. Een provinciale plattelandspartij worden door zich terug te trekken op die sectoren van de politiek die van oudsher voor ons een vertrouwd karakter hebben;
 - b. De allure opbrengen om een nieuwe oriëntatie op de grote hedendaagse politieke kwesties te volbrengen.'
- Oriëntatie 1974. Bijdrage van de Doctor Abraham Kuypersstichting ter gelegenheid van het 95-jarig bestaan van de Anti-Revolutionaire Partij. ARP* (Den Haag 1974) 49-50.
138. Verslag bijeenkomst werkgroep in verband met nota Contactraad, 9 januari 1973. *Archief-Goudzwaard*. Vgl. ook de volgende twee weergaven van interventies van Algra uit ditzelfde verslag: 'De bijbel geeft ons concrete

richtlijnen en vanuit de bijbel kunnen wij komen tot een belijden over het ambt van de overheid. De KVP heeft daar geen kaas van gegeten. In de nota van de Contactraad staat alleen maar een thomistisch verhaal over de staat. Het ambt der overheid is sui generis. (...) Het hele belijden ten aanzien van het ambt der overheid is wezenlijk. Daarmede moeten wij beginnen, want anders komen wij er niet uit. Spreker wil daaraan meewerken naar de mate van zijn krachten. De nota van de Contactraad neemt spreker niet voor zijn rekening.' Spijkerboer vond de meest onaanvaardbare zin in de nota de zin waarin stond, dat het evangelie een uitdaging, een opgave en een gave tegelijk was: 'Naar klassiek gereformeerde opvatting zou de gave voorop moeten staan. Om dan te zeggen dat uit de gave vitamines en moed gevonden kunnen worden is helemaal bar en boos. Spreker heeft de indruk, dat de hemel liever matrozen hoort vloeken, dan dat dit soort zinnen worden gebruikt.'

139. Zie F.G.J.M. Beckers, 'Waar staat de Aktiegroep Nieuwe Partij?', *Politiek Perspectief* 2 (1973) 25-30.
140. Deze federatie was op 6 november 1971 aangegaan. De ARJOS had iedere organisatorische binding met de beide zusterorganisaties van de hand gegeven, wegens het ontbreken van voldoende eenheid van beginsel.
141. Tot de overige sympathisanten behoorden Baarda, Beckers, Beugels, Blankestijn, H. Cloudt, Couwenberg, A.J.J. Crijnen, H. Franken, Van Gennip, mevr. T. de Graaf, mevr. Sleijser-Tegelaar, M. Smits, Winters en P. Zelissen. Lijst van ondertekenaars van het manifest van de Aktiegroep Nieuwe Partij (tot en met 18 januari 1973). *Archief-KVP* 241. Zie voorts: Dossier Aktiegroep Nieuwe Partij. *Archief-CHJO* 20.
142. Tijdens een landelijk congres op 5 mei 1973 zou de groep een 'Profiel van een Nieuwe Partij' vaststellen.
143. Verslag bijeenkomst werkgroep in verband met nota Contactraad, 22 januari 1973. *Archief-Goudzwaard*.
144. Ibidem.
145. Notitie in verband met de nota van de Contactraad, februari 1973. *Archief-Goudzwaard*.
146. Notitie van het bestuur van de CHU over de nota van de Contactraad in het licht van de partijpolitieke situatie. *Archief-KVP* 241. De notitie was voorbereid door een werkgroep onder leiding van De Geer van Oudegein. De overige leden van de commissie waren Beerekamp, Van Leijenhorst, Van der Mei en Verschuer.
147. *De Nederlander*, 27 april 1973.
148. Op 28 maart 1973 verscheen nog wel een open brief aan de besturen van de drie confessionele partijen van de hand van P.J. Roscam Abbing, hoogleraar christelijke ethiek vanwege de Nederlandse Hervormde kerk aan de Rijksuniversiteit Groningen. In deze brief stelde de auteur voor een einde te maken aan de onduidelijkheid door tot een hergroepering over te gaan. De drie partijen konden naar zijn oordeel het best worden tot twee partijen, beide confessioneel maar de één meer 'rechts', de ander meer 'links'. Als een dergelijke hergroepering zich eenmaal had voltrokken, zouden beide groepen zich intern veel gemakkelijker en veel helderder kunnen opstellen en praktische politiek kunnen voeren. Open brief Roscam Abbing, 28 maart 1973. *Archief-KVP* 4165.
149. Communiqué, 12 april 1973. *Archief-KVP* 241.

150. Verslag bijeenkomst drie dagelijkse besturen, 27 april 1973. *Archief-CHU* 49.
151. Verslag bijeenkomst Stuurgroep, 8 mei 1973. *Archief-KVP* 241.
152. Ibidem.
153. Ontwerp-resolutie voor de partijraad van 23 juni 1973. *Archief-KVP* 242.
154. Borstlap en Klop (red.), *De groei naar het CDA*, 88.
155. Verklaring van 48 Unieleden, 26 mei 1973, als weergegeven in *De Nederlander*, 1 juni 1973. De ondertekenaars waren G.W. Baris, jhr. P.A.C. Beelaerts van Blokland, C.H.J. van Beukering, J. van Bochoven, Boers, C.A. Bos, S. Bruinsma, F.L. Burger, B.W. Cazemier, L.C. van Dalen, Dekker, Van Dulst, Franken, Gerritse, C. van Gorcom, Tj. de Graaf, mevr. De Graaff-Nauta, H.J. Groenbos, B.H.G. ter Haar Romeny, B. van Haersma Buma, W. Jongeneel, F.H. Kernkamp, Kluitenberg, A. Korteweg, J.W. van der Krol, R.G.J. Lier, J. van der Linde-Pelder, G. van Malkenhorst, E.H. Mulder, E. Nagel Soepenbergh, J.J. Paarlberg, J.H. Reinders, A. Roosendaal, mevr. N.C. de Ruiter, Y. Schaaf, P. van der Schans, Sj. H. Scheenstra, H.G. Schermers, F.J.H. Schneiders, E. Schroten, Tegelaar, W. Timmer, J. Trip Jzn., N. Verboon, Viersen, Wanmaker, Wattel en B. Woelderink.
156. *De Nederlander*, 8 juni 1973. De ondertekenaars van deze brief waren Baarda, Bleumink, Van Dalen, Gerritse, Van Gulyk, Kernkamp, G.J. van Maarseeven, L.F. Schippers, Tegelaar en Viersen.
157. *Friesch Dagblad*, 22 mei 1973.
158. *Trouw*, 15 juni 1973. In een toelichting op deze passage uit de brief van de Centrumgespreksgroep verklaarde Beernink in *Trouw*, dat de CHU een Unie van kiesverenigingen was en dat kiesverenigingen die niet aan de christen-democratische eenwording wensten mee te doen, zelf konden beslissen dat zij daarbuiten zouden blijven. Ibidem. In de *Provinciale Zeeuwse Courant* schreef hij in dit verband: 'Dat is de enige mogelijkheid om de CHU te redden. Als het toch door mocht gaan, dan moet de CHU door de leden die tegen samengaan zijn, worden voortgezet. Als dat niet mogelijk zou zijn op grond van de statuten, dan moet er een nieuwe CHU opgericht worden, zo snel als dat maar kan.' *Provinciale Zeeuwse Courant*, 16 juni 1973.
159. *Trouw*, 16 juni 1973. Zie ook W. de Kwaadsteniet, 'Uitvoering goede politiek wezenlijker dan nieuwe organisatievorm. De strategienota in discussie', *Nederlandse Gedachten*, 16 juni 1973.
160. *NRC-Handelsblad*, 23 juni 1973.
161. *Politiek Nieuws*, juni 1973.
162. De resolutie werd in een stemverhouding van omstreeks 3:1 aanvaard, nadat een motie om behandeling van de resolutie uit te stellen met 435 tegen 176 stemmen was verworpen. Concept-notulen algemene vergadering CHU, 23 juni 1973. *Archief-CHU* 29.
163. Ibidem. Enkele CHU'ers die moeite hadden met de motie-Heinkenszand, onder wie de oud-CHJO-bestuursleden Huijsen en Vermaas, verlieten de CHU. In 1976 zou Huijsen op grond van zijn achtste plaats op de kandidatenlijst van de CHU tot lid van de Tweede Kamer worden benoemd, in de vacature die ontstond door het vertrek van W. Scholten naar de Raad van State. Huijsen nam als onafhankelijk lid zitting in de Tweede Kamer. Na de verkiezingen van 1977 keerde hij niet in het parlement terug. Later trad hij toe tot de PvdA.
164. *Gezamenlijk optrekken*. ARP ('s-Gravenhage 1973) 40. De toevoeging was

- overgenomen uit een kort vóór de betreffende partijraad gepubliceerde open brief van Van Riessen. *Archief-ARP*.
165. Beknopt verslag Stuurgroep, 23 juni 1973. *Archief-KVP* 4173. Zie ook: Brief drie partijvoorzitters en -secretarissen aan de Kiesraad, 25 juni 1973. *Archief-KVP* 4170.
 166. Beknopt verslag presidium CDA, 2 juli 1973. *Archief-KVP* 4173.
 167. Krajenbrink bleef tot 1975 formeel in dienst van de Dr. A. Kuypersstichting, die ook zijn salaris betaalde. Na de totstandkoming van de federatie, in 1975, trad de vereniging CDA op als werkgever. Inzending Hoogendijk ten behoeve van *De groei naar het CDA*, 20 juli 1980. *Archief-KVP* 4171.
 168. Borstlap en Klop (red.), *De groei naar het CDA*, 94.
 169. Besluitenlijst bestuursorgaan CDA, 20 november 1973. *Archief-KVP* 944.
 170. *Nederlandse Gedachten*, 22/29 december 1973.
 171. Ibidem.
 172. Ibidem. Ten behoeve van de grondslagformulering was door het bestuursorgaan een commissie ingesteld, bestaande uit De Koning, Tilanus en De Zeeuw. De hierboven geciteerde formulering, die tot op de dag van vandaag terug te vinden is in artikel 1 van de statuten van het CDA, is door De Koning – ironisch genoeg – overgenomen uit de speech waarmee De Zeeuw op de KVP-partijraad van 27 november 1971 het voorzitterschap van de KVP had aanvaard. Interview De Koning, 17 augustus 1990. Zie par. 4.2.
 173. *Nederlandse Gedachten*, 22/29 december 1973.
 174. Interview Janssen van Raay, 21 augustus 1990. Janssen van Raay heeft hierbij geput uit zijn ervaring bij het betaalde voetbal. Bij de CHU konden leden overigens aan het hoofdbestuur laten weten niet tevens lid van het CDA te willen zijn. Van deze mogelijkheid is echter nagenoeg geen gebruik gemaakt. Ibidem. Door een ad hoc-werkgroep, bestaande uit onder anderen De Bruyn, J. Filius en Van Gennip, zijn medio 1974 wel plannen ontwikkeld om via een actieplan te komen tot een snelle uitbouw van het aantal rechtstreekse leden. In de eerste fase (de voorlaatste week van oktober 1974) zouden 120 initiatiefnemers moeten worden verzameld, in de tweede fase (februari/maart 1975) diende het aantal rechtstreekse leden op 2500 te komen en in de derde fase (oktober 1975) op een aantal tussen de 35.000 en 50.000. Zie: Actiemodel voor uitbouw bestand rechtstreekse leden CDA en versterking partijkaders andere CDA-componenten, 8 juli 1974. *Archief-ARP*. Volgens dit stuk kon ‘deze nieuwe “generatie” van leden een katalyserende functie vervullen bij de uitbouw van het CDA in de twee jaren die dan nog – maximaal – resten’. Tot uitvoering van het plan is het niet gekomen.
 175. *Nederlandse Gedachten*, 22/29 december 1973. De commissie bestond verder uit Bogaers, J.H. Christiaanse, Donner, A.S. Frowijn, De Graaf, B. Heringa, mevr. V.N.M. Korte-van Hemel, G. van Muiden, B. Pruijt, Tegelaar, Udink, Vermaat en F.A. Vissers. Adviserende leden waren Van Houwelingen, Van der Mei en M.W.J.M. Peijnenburg. Het secretariaat van de PPAC werd verzorgd door de samenwerkende christen-democratische wetenschappelijke instituten. Na een drietal rapporten te hebben uitgebracht – *Advies van de Permanente Program Advies Commissie* (1975), *Offers voor de toekomst* (1976) en *Europese Gemeenschap. Impasse en perspectief* (1977) – verdween de commissie geruisloos van het toneel. Zie: *Archief-Lohmanstichting* 60-64.

176. Binnen de ARP dienden op grond van de statuten ook de kiesverenigingen te worden geraadpleegd. Aan deze stemming namen 527 kiesverenigingen deel. Daarvan spraken zich er 357 vóór de resolutie uit en 161 tegen, vier kiesverenigingen stemden blanco, terwijl een stembiljet ongeldig was. Persbericht ARP, 13 februari 1974. *Archief-ARP*.
177. Motie partijraad KVP, 15 december 1973. *Archief-KVP* 944.
178. Intern had met name De Zeeuw reeds eerder blijk gegeven van zijn moeite met de resolutie: 'Hij vraagt zich af of hij wel geloofwaardig bij diezelfde partijraad terug kan komen nu aan de conditie van groeiende politieke eenheid weinig is voldaan en het pakket van voorstellen ook nog te mager is.' Besluitenlijst dagelijks bestuur KVP, 29 oktober 1973. *Archief-KVP* 242. Onder meer Andriessen had zich hiertegen verzet: 'Als we van mening zijn dat de politieke eenheid te gering is en/of het pakket van voorstellen te weinig, gaat het CDA uiteen en dan komen binnen zowel als buiten de partij ook de alternatieven buiten het CDA naar voren. (...) Zijn conclusie: de druk op de ketel houden en vooral niet laten barsten op grond van het pakket. Slechts als in de (verre) toekomst blijkt, dat de politieke eenheid evident niet aanwezig is, ontstaat een andere situatie.' Ibidem.
179. Zie: Notitie over de samenwerking van de drie christen-democratische fracties, 29 augustus 1973. *Archief-KVP* 4504.
180. Een voorstel van de fractiesecretarissen om vanaf het voorjaar van 1974 gemeenschappelijke fractievergaderingen te houden haalde het door de opstelling van de CHU-fractie niet. Verslag fractiebesturen KVP, ARP en CHU, 15 november 1973. *Archief-KVP* 4505.
181. Vgl. H. van Spanning, 'Het gemeenschappelijk fractieberaad', *CDActueel* (bijlage van de weekbladen *De Nederlander*, *Nederlandse Gedachten* en *Politiek Nieuws*), 12 november 1976. Tot voorzetting van het commissie-overleg was door de fractiebesturen van KVP, ARP en CHU reeds op 3 mei 1973 besloten. Vgl. de volgende passage uit het verslag van deze vergadering: 'Op een vraag van de heer Tilanus of de bestaande samenwerking tussen de fractiecommissies in stand kan worden gehouden – hetgeen hij zeer zou toejuichen – concludeert de vergadering eenstemmig aan het terzake tot nu toe gevoerde beleid niets te veranderen en de samenwerking op dit terrein op de oude voet voort te zetten.' Verslag fractiebesturen KVP, ARP en CHU, 3 mei 1973. *Archief-KVP* 4496.
182. Notulen Unieraad, 15 december 1973. *Archief-CHU* 29. De aangehaalde zin loopt niet goed. Dit geldt ook voor de weergave van de motie in *De Nederlander* van 21 december 1973.
183. Brief Steenkamp aan leden bestuursorgaan CDA, 7 februari 1974. *Archief-KVP* 945.
184. Ibidem.
185. Ibidem. De brief lekte uit in *De Gelderlander*.
186. *Statistiek der verkiezingen 1974. Provinciale Staten*, 27 maart. CBS ('s-Gravenhage 1975) 8.
187. *Nederlandse Gedachten*, 23 maart 1974.
188. *Politiek Nieuws*, februari/maart 1974.
189. *Politiek Nieuws*, april 1974. De kop van deze editie, die nog vóór de verkiezingen verscheen, luidde: 'KVP-centrumpartij'.
190. Oproep aan de Nederlandse kiezer, 22 maart 1974. *Archief-KVP* 954.
191. *Statistiek der verkiezingen 1974. Provinciale Staten*, 27 maart. Voor de ARP

vormde deze uitslag (mede) aanleiding voor een op 20 en 21 september 1974 gehouden speciale bijeenkomst ter bezinning op de plaats en de koers van de ARP. De met het oog op deze bijeenkomst geschreven papers van De Boer, Kooijmans en B. Krol bevinden zich in het ARP-archief. Hoewel de drie papers duidelijke verschillen vertoonden, werd in alledrie geconstateerd dat de identiteitscrisis waarin de ARP reeds geruime tijd verkeerde een jaar na het aantreden van het kabinet-Den Uyl nog niet verminderd was. Conform een door Prins tijdens de vergadering van het dagelijks bestuur van de ARP van 22 november 1974 gedaan voorstel, werd eind 1974 een kleine werkgroep geformeerd, bestaande uit Aantjes, Corporaal, Hoogendijk, De Koning, Kuiper en Prins zelf, die een aantal fundamentele en centrale stellingen moest formuleren die de wezenlijke zaken van het politiek bezig zijn van de ARP zouden blootleggen. Deze stellingen zouden via het dagelijks bestuur dienst gaan doen voor een grondige discussie in het partijbestuur. Brief Corporaal aan leden werkgroep Centrale stellingen, 4 december 1974. *Archief-ARP*. Zie ook: Notities P. van Tellingen en J.N.A. Groenendijk naar aanleiding van suggestie-Prins. *Archief-ARP*. Verdere stukken over de werkgroep en haar arbeid ontbreken.

192. Zie L.P.J. de Bruyn, 'De Statenverkiezingen en het "CDA-effect"', *Politiek Perspectief* 3 (1974) 18-26.
193. Zie: *Statistiek der verkiezingen 1974. Gemeenteraden, 29 mei*. CBS ('s-Gravenhage 1975). In 1974 namen in vijf gemeenten zowel een CDA- als een CHU-lijst deel aan de verkiezingen, terwijl in drie gemeenten KVP- en CDA-lijsten naast elkaar aan de verkiezingen deelnamen. In geen enkele gemeente was er zowel sprake van een ARP- als een CDA-lijst. K.L.L.M. Dittich, *Partij-politieke verhoudingen in Nederlandse gemeenten. Een analyse van de gemeenteraadsverkiezingen 1962-1974* (Dissertatie Rijksuniversiteit te Leiden; z.p. 1978) 73-74.
194. Aantekening over de geschiedenis van de christen-democratische samenwerking (ARP, CHU en KVP), KVP-Tweede-Kamerfractie, Afdeling Documentatie (december 1975). *Archief-CDA* 1. Het CDA-secretariaat legde eind 1973 aan de landelijke besturen van de drie partijen een gedetailleerde lijst voor met de vormen van samenwerking in de verschillende gemeentes, inclusief de bijbehorende inwonertallen. Christen-democratische samenwerking in gemeenten met 50.000-100.000 inwoners, 10 december 1973. *Archief-KVP* 944. Zie ook: Statistische gegevens inzake het optreden van de christen-democraten bij de gemeenteraadsverkiezingen van 29 mei a.s., 12 maart 1974. *Archief-KVP* 4275.
195. *De Tijd*, 11 maart 1974.
196. Verslag fractiebesturen KVP, ARP en CHU, 4 april 1974. *Archief-KVP* 4505.
197. Notulen algemene vergadering CHU, 8 juni 1974. *Archief-CHU* 29. In zijn rede betoogde Kruisinga, dat men de Unie de maat wilde nemen. De maatstaf, die dan ten aanzien van de CHU soms werd gehanteerd was de liefde tot het kabinet-Den Uyl. Die maatstaf wees de CHU echter af: 'Men mag de liefde tot de christen-democratische eenheid of tot het CDA niet afmeten aan de liefde tot dit kabinet-Den Uyl.' Rede Kruisinga, algemene vergadering CHU, 8 juni 1974. *Archief-KVP* 946.
198. Notitie Steenkamp voor dagelijks bestuur KVP, 28 juli 1974. *Archief-KVP* 244.

199. Ibidem.
200. Ibidem. Naar aanleiding van deze notitie besloot het dagelijks bestuur van de KVP, dat de KVP-delegatie naar het CDA-bestuur aldaar een 'wensenlijst' zou deponeren, waarin zou voorkomen: aandrang op een spoedige integratie van het vormingswerk, de partijapparaten en studiediensten; het initiëren van een 'programmaclub' waarbij de fracties nauw betrokken dienden te zijn; het initiëren van studies en studiedagen over belangrijke actuele problemen (bijvoorbeeld middengroepen, werkgelegenheid); aandrang op een CDA-publiciteitsmedium. Besluitenlijst dagelijks bestuur KVP, 19 augustus 1974. *Archief-KVP* 244.
201. Het woord 'conference' staat voor het algemeen bestuur van het CDA in verdubbelde samenstelling. De term is in CDA-kring ingevoerd door Janssen van Raay en Kruisinga, die daarmee de Amerikaanse 'conference' op het oog hadden, die plaatsvindt wanneer een wetsvoorstel door het Huis van Afgevaardigden en de Senaat op uiteenlopende wijze is geamendeerd. Het ging derhalve om een bijeenkomst namens de drie partijen, die bevoegd zou zijn compromis-teksten uit te werken. Interview Janssen van Raay, 21 augustus 1990.
202. Brief partijvoorzitters en -secretarissen aan besturen kiesverenigingen ARP en CHU en afdelingen KVP, 23 april 1974. *Archief-KVP* 918.
203. De overige leden van de statutencommissie waren H. Lindenburg (secretaris); A. Herstel en Winters.
204. Notulen bijzondere algemene vergadering CHU, 7 en 8 februari 1975. *Archief-CHU* 29.
205. Op 10 februari 1975 vond in kleiner verband een zogeheten 'pre-conference' plaats. Zie: Besluitenlijst dagelijks bestuur CDA, 10 februari 1975. *Archief-KVP* 955.
206. Conclusies verkenningsgroep betreffende de artikelen 2, 3, 24 en 25 van de statuten. *Archief-KVP* 955. In de uiteindelijke statuten van het CDA zou het woord 'evangelie' worden vervangen door 'de Heilige Schrift'. Zie de par. 6.3 en 6.5.
207. Ibidem.
208. Samenvattend verslag CDA-conference, 21 en 22 februari 1975. *Archief-KVP* 955.
209. Ibidem.
210. Ibidem.
211. Deze werkgroep bestond uit Van Amelsvoort, Faber, Fleers, mevr. De Graaf, Janssen van Raay, De Jong, Jonker, Van der Mei, Verschuer, Van Zeil en Zijlstra.
212. Ibidem.
213. Ibidem.
214. Ibidem.
215. Borstlap en Klop (red.), *De groei naar het CDA*, 117.
216. Zie Th. Haasdijk, Woning gezocht. Een beschrijving van de Reformatorische Politieke Federatie (Doctoraalscriptie Politicologie, Leiden 1985). Zie voorts: Verslag gesprek aantal leden gespreksgroep AR-gezinden met aantal leden dagelijks bestuur ARP, 8 maart 1974. *Archief-ARP*. Aan de oprichting van de RPF was een belangrijk congres van de verschillende groeperingen in Amersfoort op 26 oktober 1974 vooraf gegaan.
217. Ook het Tweede-Kamerlid mevr. Van Leeuwen heeft, naar eigen medede-

- ling, diverse keren bijeenkomsten van de 'Amersfoorters' bijgewoond. Zie: Notulen partijbestuur ARP, 7 maart 1975. *Archief-ARP*. Het gaat hier om een andere, immers antirevolutionaire 'Amersfoortse groep' dan we in par. 4.2 tegenkwamen bij de KVP.
218. Zie Ad Schouten, 'Is er over het politiek gezicht van het CDA wel overeenstemming mogelijk? Het CDA: een waagstuk?', *Nederlandse Gedachten*, 29 maart 1975. Zie, eerder reeds, Idem, 'Opnieuw bezinning en uitzicht', *Anti-Revolutionaire Staatskunde* 42 (1972) 373-391; Idem, 'Inzicht en uitzicht', *Anti-Revolutionaire Staatskunde* 43 (1973) 414-430.
 219. Resumé gesprek enkele AR-Tweede-Kamerleden met delegatie AR-partijbestuur, 12 maart 1975. *Archief-ARP*. Kuiper verklaarde tijdens dit gesprek: 'Wanneer er van een bepaalde zijde een open brief of een verklaring zou verschijnen, dan zal daar op één of andere manier door de partij op gereageerd moeten worden. Dit zal dan ook bepaald gebeuren. (...) Spreker vindt, dat de betrokken Kamerleden erg goed in hun overwegingen moeten betrekken, dat bij een presentatie naar buiten delicate situaties kunnen ontstaan.'
 220. Vermaas, *Willem Aantjes*, 146.
 221. *Nederlandse Gedachten*, 19 april 1975.
 222. *Nederlandse Gedachten*, 26 april 1975. Schouten werd opgevolgd door Beinema.